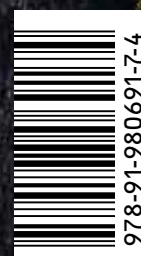

UTFLYKT

I TID OCH RUM — ETT MAGASIN OM KULTURARV I JÖNKÖPINGS LÄN
NUMMER 2 • 2019/2020 • TEMA VATTEN • 75 KR

»För barnen finns det ingen gräns för vad man kan använda Emåns vatten till.«
Emån har genom historien varit en viktig källa till kraft – nu är den även en källa till kunskap för yngre generationer.

*Lek och allvar vid Emån
Kulturarv vid vatten
Huskvarnavikens sjunkna kulturlandskap
När sjöfarten var livlig i Jönköping
Renlighet framför allt*

Fastighetsbolag med hjärtat i Jönköping.

Tosito är ett engagerat fastighetsbolag som erbjuder lokaler och bostäder i Jönköping. Vårt mål är att bidra till en långsiktigt hållbar samhällsutveckling genom att skapa platser och områden som människor vill bo i, arbeta i och besöka.

www.tosito.se

TOSITO

UTFLYKT

UTFLYKT I TID OCH RUM
Nr 2 • 2019/2020

Tidskriften UTFLYKT går på upptäcktsfärd i Jönköpings läns kulturarv. Här ryms historien, nuet och framtiden. Vi tittar närmare på länet genom ett nytt tema i varje nummer. UTFLYKT vill ge kunskap om länets kulturarv och väcka nya tankar och egen upptäckarlust hos dig som läser.

UTFLYKT utkommer med 1 nr per år.

Ansvarig utgivare:
Sergei Muchin

Huvudredaktör:
Anna Stålhammar

Redaktion:
Patricia Hallman
Sergei Muchin
Mikael Nordström
Irene Oskarsson
Anna Stålhammar
Magnus Wahlström

Art Director:
Carl Anders Skoglund

Omslagsfoto:
Anna Hållams

Repro:
Kuba Rose

Tryck:
Trydells Tryckeri AB, Loholm 2019

ISBN:
978-91-980691-7-4

Utges av:
**Jönköpings läns museum och
Jönköpings läns hembygdsförbund**

© Jönköpings läns museum
Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel 036-30 18 00
info@jkpglm.se
jonkopingslansmuseum.se

KÖP DITT EXEMPLAR HÄR:
jonkopingslansmuseum.se/utflykt

Conchi Gonzalez

Som en blå tråd

SÅ SNART EN NY DAG blir till påminns vi om vårt beroende av vatten. Det som i stora delar av världen är en åtråvärd livsnödvändighet är för oss en självklarhet som med några handgrepp, via en kran, flödar som kallt eller varmt. I vår absoluta närhet används det till morgonens första stärkande kopp te eller kaffe. Den välgörande duschen. Till rengöringen av frukostens bestick och tallrikar. Eller till den kulörtvätt där barnkläder återfår en fläckfri glans.

VÅRT SAMHÄLLE är historiskt sammanknippat med vatten vare sig vi lever nära hav, sjö eller flödande vattendrag. Det har gett oss föda och hälsa. Skapat energi genom att vi har lärt oss att bemästra dess urkraft. Det har

påverkat våra landskap. Vatten är del av vårt kulturarv.

I DETTA NUMMER av UTFLYKT står vatten i centrum med varierande perspektiv på hur det berör våra livsvillkor. Att jag i skrivande stund är omgiven av regntunga moln ger mig hopp om att sjöar, bäckar och djupa grundvattensförråd sakta fylls upp, och fortsatt blir till del av det cirkulära förlopp som ingen av oss kan vara utan. ✕

*Sergei Muchin, museichef
vid Jönköpings läns museum*

UTFLYKT

UTFLYKT I TID OCH RUM
Nr 2 • 2019 / 2020

Sjöfartsstaden Jönköping.
Från lankor, råbockar och
krösabåtar till mäktiga
segelfartyg och ångbåtar.
Det fanns en tid då sjö-
farten på Vättern var livlig
och båtarna många. 10

Byabåten Maria vid Brahe-
spelen 1971. Vid rodet sitter
Bertil Bäckman från Visingsö.

Linnéa Kallerskog

INNEHÅLL

Conchi Gonzalez

Kulturarv vid vatten. Vi har alltid behövt vattnets kraft för att kunna leva. Längs med länets vattendrag finns många kulturhistoriska spår av mänsklig aktivitet. 36

Jönköpings läns museum

VATTEN I SAMLINGARNA. VI DYKER NER I LÄNS-MUSEETS FÖREMÅLS-SAMLINGAR. 42

MED EN FISKARES BLICK. ANDERS RYDELL BERÄTTAR SPORTFISKETS HISTORIA. 46

RENLIGHET FRAMFÖR ALLT. NÄR BLEV RENLIGHET EN DYGD? 56

KLIMATFÖRÄNDRINGAR SOM BERÖR OSS. METEOROLOGEN JOEL MELLIN REDER UT BEGREPPEN. 52

Anders Rydell

Liv och lek. Gå med håven, studera småkryp, hoppa och plaska. Vid Emån lär sig barnen hur stort och smått hänger ihop. 22

Conchi Gonzalez

Anna Hållans

I UTFLYKTSKORGEN/ NOTISER. 06

UNDER YTAN. 16

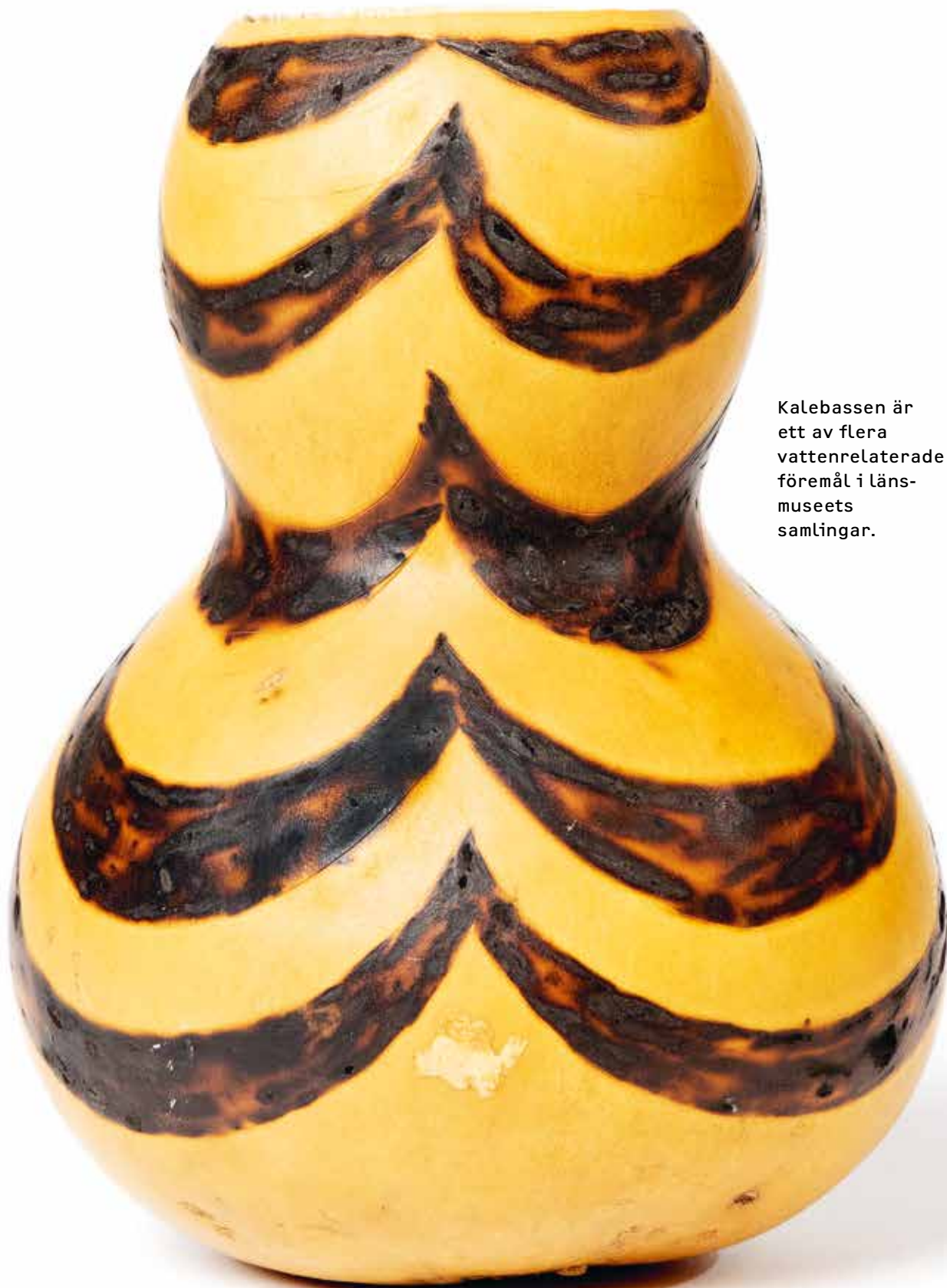
KASTA SIG UT. 28

MED KÄNSLA FÖR IS. 32

EN KÄLLA TILL LIV. 60

MEDLEMSNYTT. 64

Kalebassen är
ett av flera
vattenrelaterade
föremål i läns-
museets
samlingar.

EN KALE- BASS FRÅN TANGA- NYIKA

I Jönköpings läns museums samlingar finns ett föremål med ursprung långt från våra trakter. Det är en urholkad och torkad pumpa med målat mönster. Den är 17 cm hög och avsedd för vatten vid vandring genom vattenfattig trakt. Föremålet skänktes 1962 av Karin Classon till »missionsavdelningen« på Jönköpings läns museum. Hon var utsänd av Svenska kyrkans mission och arbetade i Tanganyika / Tanzania 1956–1962.

Museets missionsavdelning invigdes 1957 och inrättades med anledning av den livliga missionsverksamhet som utgått från Jönköping. Omkring 350 missionärer hade sedan mitten av 1800-talet rest till bland annat Kongo och Kina. Material till utställningen samlades in av en missionsmuseikommitté bestående av representanter från Svenska kyrkan och olika frikyrkosamfund i Jönköping. Avdelningen fanns på läns museet till slutet av 1970-talet. Samlingen utgör ett värdefullt referensmaterial för etnografisk och kulturhistorisk forskning. För närvarande visas ett urval ur samlingen i utställningen Jönköpings stads historia i Arkivhuset i Jönköping. Föremål från missionens verksamhet är också utställda på Per Brahegymnasiet i Jönköping.

MARIA RIDDERBERG

Studio Dittmer

Historieverkstan

– en plats för avtryck och djupdykning i museets källor

Till Historieverkstan på Jönköpings läns museum är du välkommen att utforska länets kulturarv både på egen hand och med hjälp av museets medarbetare. Vi har skapat en plats på museet dit du kan komma som besökare, med din skolklass eller din förening för att utforska och bidra till länets kulturarv. Läs mer på jonkopingslansmuseum.se.

CR3ATE – THINK, MAKE, ART

En plats för kreativitet och skapande

CR3ATE är en ny skaparverkstad på läns museet för dig som är ung – mellan 13 och 25 år. Verkstaden är fylld med olika material som man kan använda kreativt och slöjda med. Vill du ha någonstans att hänga och prova på skapande av olika slag är du välkommen! Allt är gratis. CR3ATE tillkom genom projektet Skuggledning, där 14 ungdomar utformade en mötesplats på Jönköpings läns museum. Projektet Skuggledning är finansierat av Kulturrådet.

PS. Sedan tidigare finns också museets öppna verkstad. Där riktar vi oss i första hand till barn upp till 12 år, men det är fritt fram för alla att ta del av den.

Liv Lindqvist, Emilia Digerås och Emmy Pantzar

Hej Lina Lundquist...

...studerande vid Kungliga Konsthögskolan och som ägnar sig åt ett konstprojekt om Sanda kyrka, som enligt sägnen hamnade i sjön på grund av landerosion och Vätterns stigande vattennivå.

Beskriv ditt konstprojekt om Huskvarnaviken och Sanda kyrka. Vad är det du gör?

Jag har tagit del av en mängd material, bland annat har jag besökt arkivet på Jönköpings läns museum, rott ut till platsen där kyrkan bör ha legat, filmat, spelat in ljud, samlat vatten, sand, kolbitar och text. Jag läste en följetong som publicerades i Jönköpingsbladet 1858 och skrev en fristående fortsättning på berättelsen. Den publicerades

i Jönköpings-Posten i juni och utspelar sig i en framtid då hela Vätterns och dess omgivningar befinner sig under vatten. Jag har också arbetat med den dopfunt som antagligen stått i kyrkan, och gjutit miniatyrer av dopfunten med sand från Sannabadet. Av dessa har jag tillverkat souvenirer i form av nyckelringar. Just nu arbetar jag med det ljud- och bildmaterial som jag samlat under arbetets gång, vilket jag hoppas ska resultera i en video.

Varför fastnade du för just detta?

För ungefär ett år sedan hittade jag en bok om kyrkor i Sverige där ett av kapitlen hette »Sanna Försvunna Kyrka«. Boken var osprättad och att läsa om den översvämmade kyrkan i glipan mellan sidorna kändes väldigt ceremoniellt. Sedan dess har jag återkommit till berättelsen om kyrkan till och från, och funderat en del på varför jag fortsatt trots visst motstånd. Jag tror att det bland annat

handlar om ett behov av att känna igen sig i en plats som jag inte alltid känt igen mig i, jag har letat efter andra berättelser om skaviga relationer till Huskvarna. Genom att ta del av olika berättelser har jag undersökt historieskrivningen som producerats och därmed också dess luckor. Jag har försökt relatera till andra upplevelser av att vara en del av ett sammanhang men inte alltid känna igen sig i det narrativ och de drömmar som presenteras och premieras i det sammanhanget.

Vad hoppas du på av projektet?
Genom att titta närmare på en plats

vill jag undersöka större strukturella och historiska förändringar. Dopfunten, som avsakraliserats, använts som foderskål, trädgårdsdekoration och nu är en del av den historiska utställningen på läns museet, kan berätta om större samhällsförändringar och till exempel hur vi över tid förhållit oss till helighet och värde. Jag är intresserad av kapitalism och religion i relation till framtidstro, eller en förlust av den. Hur förändras vår relation till framtiden om vi inte längre tror på salighet eller kan föreställa oss en värld där framtida generationer kan leva?

Finns det något särskilt spännande du stött på eller något som överraskat dig?

Utöver den ständiga oförutsägheten som ett undersökande arbete med utomstående personers inblandning alltid innebär, så vet jag inte om jag blivit särskilt förvånad över något. Däremot har jag blivit positivt överraskad över andra inblandades entusiasm och hjälpsamhet. Det känns fint och viktigt med alla de samarbeten som projekten inneburit, allt från samtal med personal på läns museet eller professorer i teologi till hjälp med teknik och roddhjälp under båtturen.

ANNA STÅLHAMMAR

”Så långt tillbaka som vi förfogar över källor har det funnits någon typ av rengöringsmedel med egenskaper som påminner om dagens tvålar. Hänvisningar till tvål baserade på lagerväxter finns redan på kilskriftstavlor från Mesopotamien på 2000-talet f. Kr.”«

Dick Harrison, »Harrisons Historia«, Svenska Dagbladet 2015-10-27

Anna Hållams

Tånnösvärdet – en världsnyhet

I juli 2018 hittade 8-åriga Saga ett svärd i sjön Vidöstern utanför Tånnö. Svärdet visade sig vara från senare delen av järnåldern, ungefär 1200–1300 år gammalt, och är drygt 80 cm långt och sitter i en träskida av asp.

Varför svärdet hamnade i vattnet just här är en gåta. Handlar det om gravar uppförda nära stranden, som sedan rasat ut i vattnet? Kan någon ha tappat det i samband med en båtfärd eller har svärdet offrats till högre makter för önskad välgång eller

som tack för vunna strider?

I samband med en undersökning av fyndplatsen bjöds den lokala pressen in för att träffa arkeologerna och framförallt 8-åriga Saga. Lokala tidningar, radio och tv gjorde reportage om det spektakulära fyndet. Nyheten spreds även i den nationella pressen och snart också av internationell press som CNN, BBC och New York Times. Saga och svärdet i sjön blev snabbt en världsnyhet.

Svärdet är kanske krigarens attribut framför andra. I flera

äldre sagor och myter spelar ett svärd huvudrollen. Inte sällan har svärderna också namn. Välbekant är berättelsen om svärdet Excalibur och kung Arthur, där Arthur får svärdet av Damen i sjön – en passande referens här.

Tånnösvärdet kommer att ställas ut i läns museets kommande kulturhistoriska utställning som öppnar våren 2020.

Läs mer i Arkeologibloggen på jonkopingslansmuseum.se

MIKAEL NORDSTRÖM

Gonchi Gonzalez

Sjöfartsstaden Jönköping

Det kan vara svårt att tro, men en gång var det full fart på båttrafiken kring Jönköping. *Agneta Åsgrim Berlin* berättar om när sjöfarten var livlig och båtarna många i södra Vätterbygden.

MINNET AV Jönköping som sjöfartsstad är idag på god väg att suddas ut. Äldre Jönköpingsbor minns fortfarande med nostalgi »Vätterns fånge« – *Motala Express*. Denna ångbåt gick under 1900-talets första del i regelbunden turisttrafik mellan Jönköping, Visingsö och Gränna. Även ångbåten *Per Brahe* har gått till hävderna som det olycksdrabbade fartyg som i november 1918 förliste i en hård storm och tog med sig konstnärsparet John och Ester Bauer och deras son Putte.

Jönköpings hamn hyser inte längre någon sjöfart, inte ens turisttrafik till Visingsö. Piren har blivit en plats för sommarrestauranger och uteliv, och vid kaj och bryggor syns enbart nöjesbåtar. Det kan vara svårt att föreställa sig hur livfull sjöfarten på Vättern var under glansdagarna på 1800-talets senare del och långt in på 1900-talet.

Jönköping – en vattenstad

I äldre reseskildringar beskrivs Jönköping ofta som en »vattenstad« med sin placering på en landtunga mellan Vättern och Rocksjöns och Munksjöns mindre vattenspeglar. Läget vid Vätterns sydspets var troligen en av förutsättningarna för stadens tillkomst på 1200-talet, på en plats där viktiga landförbindelser strålade samman och inom räckhåll för kungamakts strategiska fäste på Visingsö. Närheten till sjöarna har präglat bebyggelsemönstret, lokalklimatet och stadsbornas hälsotillstånd och haft stor betydelse för Jönköpings näringsliv.

»Vättern och små-sjöarna är fortfarande bland södra Vätterbygdens främsta tillgångar.«

Vättern och småsjöarna är fortfarande bland södra Vätterbygdens främsta tillgångar, men inte längre för sjöfartens skull. Det storslagna landskapet, den fina sandstranden och inte minst Vättern som färskvattenkälla, är enastående och oersättliga naturtillgångar.

Lankor, råbockar och stenroddarbåtar

Jönköping fick tidigt rättigheter som stapelstad, vilket innebar att köpmännen kunde bedriva handel med utlandet. Stapelrätt tillföll av naturliga skäl främst städer vid kusten, men även enstaka orter vid segelbara vattendrag i inlandet. Under 1500- och 1600-talen strävade kungamakten efter att stärka Jönköping och gynna både inhemsk köpenskap och utrikeshandel. Störst betydelse hade dock den inhemska sjöfarten med frakter och varuutbyte från och till orter utmed Vätterns »kust«.

Namnen på de förindustriella båttyper som seglades och roddes på Vättern är fantasieggande; »lankor, råbockar, krösabåtar« är några av de lokala benämningar som har använts. Från Visingsborg omnämns under

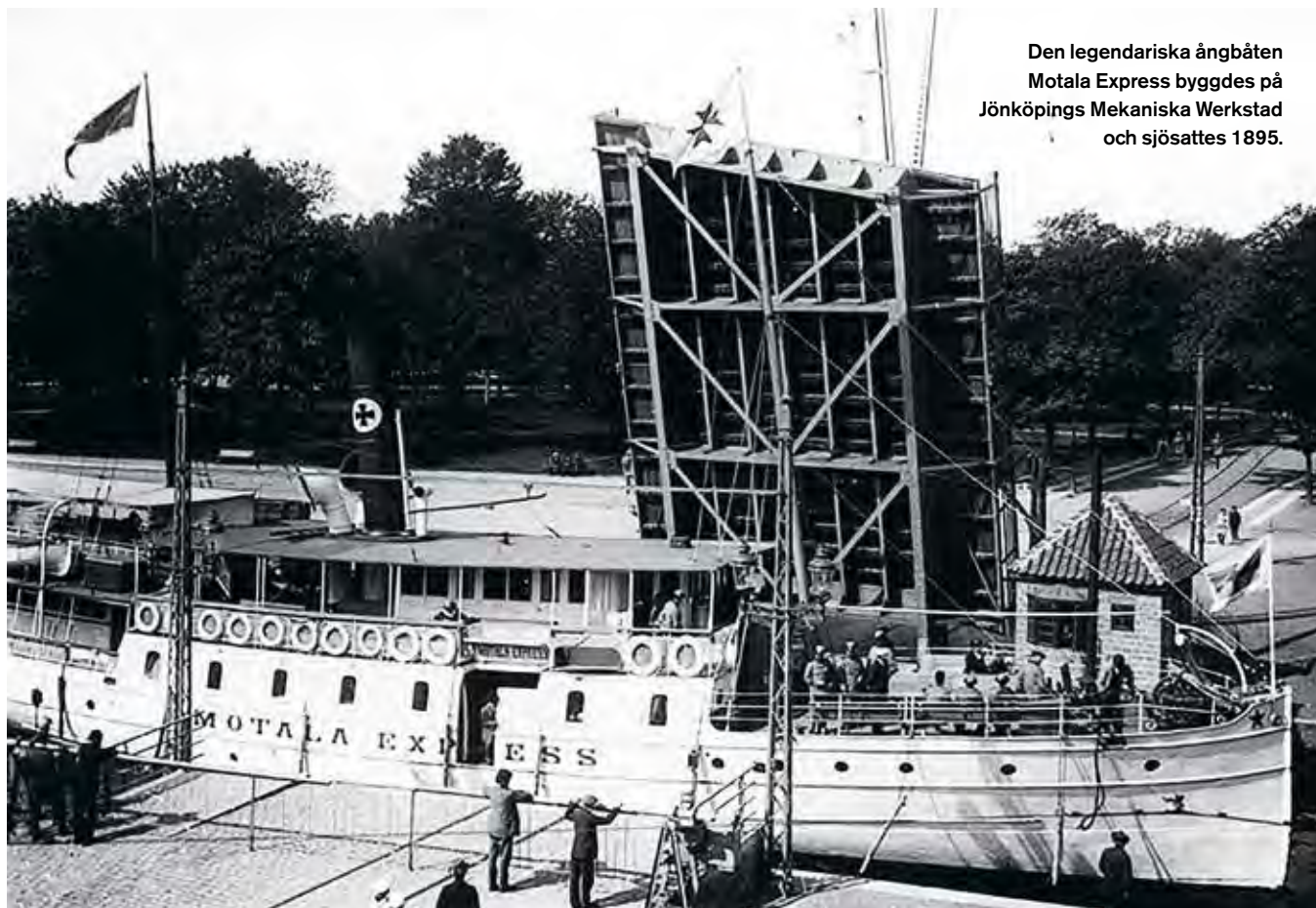
grevskapstiden »bojorter, skutor, galejor och båtar«, som hemmahörande i Braheslottets hamn. Att utreda dessa båtmodellers ursprung och utveckling förblir en fråga för specialister.

Sten i olika former fraktas bäst över vatten. Från stenbrott i Borghamn hämtades kalksten till Alvastra kloster och senare till slottsbygget i Jönköping, som inleddes under Gustav Vasa och tog ny fart vid början av 1600-talet, då befästningen utökades och moderniserades. Till slottsbygget fordrades även murarkalk, och kalk brändes för detta behov i Kronans limugn söder om vallområdet.

I Hammars socken vid norra änden av Vättern bedrevs från 1600-talet omfattande brytning av kalksten, avsedd som flussmedel i järnmalmshyttorna i Tabergs bergslag. Bönder i byn Harge bröt stenen vintertid och fraktade den över Vättern till Jönköping och andra hyttplatser. Bönderna var organiserade i skeppslag och seglade sina »råbockar« i eskadrar – i god vind lär man ha nått Jönköping på 7–8 timmar. De odäckade och tungt lastade båtarna hade endast en mast och råsegl, därav namnet råbockar.

Under 1700-talet lossades och lagrades stenen i den så kallade Limstensgården i »Lillsjöraden« vid Munksjön för vidare landtransport till masugnarna vid Taberg. På återresan fraktade råseglarna järnmalm till masugnarna vid norra Vättern. Limstenshanteringen upphörde vid mitten av 1800-talet.

Den legendariska ångbåten
Motala Express byggdes på
Jönköpings Mekaniska Werkstad
och sjösattes 1895.

Detta foto från 1870-talet har fångat en av de
sista råbockarna med hissat segel vid västra
kajen. Råbockstraden mellan Harge vid
norra Vättern och Jönköping ebbade ut vid
denna tid och kvarvarande råbockar
byggdes om. I förgrunden syns ång-
fartyget Esaias Tegnér.

Jönköpings Tidning 9/6 1858.

Ångfartygsturer.

Mellan Jönköping och Stockholm

underhålla ångfartygen **Per Brahe**, **Esaias Tegnér**, **Jönköping** och **Östergötland** kommunikation på det sätt, att ettdera fartyget afgår från **Jönköping** och ettdera från **Stockholm** hvarje *Söndag, Tisdag och Thursdag*, klockan 1 förmiddagen. I enlighet härmed afgå:

Från **Jönköping**:

Esaias Tegnér den 15 och 24 Juni.

Per Brahe den 17 och 27 Juni.

Jönköping den 18 och 22 Juni.

Östergötland den 10 och 20 Juni.

Från **Stockholm**:

Jönköping den 10, 17 och 27 Juni.

Östergötland den 13 och 24 Juni.

Esaias Tegnér den 20 och 29 Juni.

Per Brahe den 22 Juni.

Per Brahes resa från Stockholm den 15 Juni inställas.

Per Brahe och Jönköping anlöpa *Gretna* och *Hjo*,

Esaias Tegnér *Hjo* och *Wadstena*, samt

Östergötland endast *Hjo*.

Fartygens kommissionärer äro: Herrar Kaptenen och Riddaren A. G. von Essen i Jönköping, C. Arborelius i Stockholm, Björk & Lagerdahl i Wadstena, C. Forssberg i Hjo och J. Engvall i Gretna.

Stäfa Lördag, kl. 10 förmiddagen, utgifves följande blad.

Tryckt hos D. J. Bergman.

Fingals brygga angjordes av den lokala ångbåts-
trafiken i södra Vättern. Bryggan anlades 1894
nedanför byn Fingalstorp, Gränna. Bryggvakten
August Thelin var ansedd som en skicklig båt-
byggare, känd för sina stabila och lättseglade
vättersnipor. Bild från ca 1920–1945.

Till vänster: Flera konkurrerande ångbåtsbo-
lag bedrev passagerartrafik från Jönköping till
Stockholm, Göteborg och Hjo, med anhalter
utmed östra Vätterstranden och Visingsö.

På Nya Åminne Bruk söder om Värnamo
användes pråmar för att transportera sjömalms
från mudderverken på Vidöstern in till kajen vid
sjömalmshyttan. Här nedan syns ångslupen
Anna på väg ut med en tömd pråm.

Jönköpings läns museum

Ett annat specialiserat näringsfång bedrevs av Jönköpings stenroddare, som hade sina båtar förtöjda vid Vinterviken i Munksjön. Med hjälp av en stentång med långa skänklar hämtade de upp klappersten från Vätterns botten. Svallad, rundslipad sten var eftertraktad för beläggning av gator, innergårdar och torg i Jönköping och Gränna. Verksamheten förbjöds i slutet av 1800-talet, eftersom den medförde skador på botten och stränder. Stenroddarbåtarna användes även för att frakta gjutsand till södra Vätterbyggets många gjuterier.

Byabåtar och Vättersnipor på Visingsö

På Visingsö finns en unik skatt av bevarade träbåtar, som under senare år har dokumenterats av Föreningen Allmogebåtar. I båthus och uthus på »Öa« dolde sig mer än hundra gamla bruksbåtar i varierande skick. Innan båtmotorerna introducerades vid början av 1900-talet hade så gott som alla byar på Visingsö sin egen gemensamt ägda byabåt. Det var en båttyp som brukar kallas »lankor« eller »öbolankor« — stora och breda båtar med högt upprest för och akter. Lankorna hade endast en mast och råsegel. De var robusta och fyllde Visingsöböndernas behov av frakter; exempelvis av virke och ved från Hökensås eller spannmål för malning vid Röttle. Kreatur kunde transporteras till betesplatser på fastlandet eller till marknaden för försäljning.

En bit in på 1800-talet ersattes »öbolankorna« av en ny båttyp, den tvåmastade »storbåten«, som vid behov även kunde ros med två par åror. Karaktäristiskt för denna båttyp är den raka, platta aktern. Storbåtarna *Wiking* och *Neptun* har överlevt och under senare år blivit reparerade till sjödugligt skick. Mest känd av öns allmogebåtar är byabåten *Maria af Rökinge*, som ägs och vårdas av Hembygdsföreningen på Visingsö.

Under 1800-talet introducerades »vättersnipan« — en ny, snabbseglande

»Paquetbåten« mellan Visingsö och Gränna

Långt före ångbåtarnas epok, i september 1783, öppnades den första reguljära båtförbindelsen mellan Visingsö och Gränna-landet — den så kallade »Paquetbåten«. Visingsöbönderna hade skyldighet att transportera grevskapets och senare statens ämbetsmän mellan »Öa« och fastlandet. Denna så kallade »kronorodd« kunde uppgå till 900 dagsverken om året och var en betungande pålaga, förutom all annan dagsverksplikt, för Kungsgårdens arrendatorer. Till färderna användes en särskild båt, »kronobåten«. Vid långrodder exempelvis till Jönköping eller Hjo behövdes sex — sju roddare, på kortare färder tre roddare.

Initiativet till »Paquetbåten« kom från Visingsöskolans rektor Sven Petter Liljenroth, en handlingskraftig företrädare för upplysningsandan och känd även för ett »Antikvitets-Cabinett« och en botanisk trädgård som han inrättade vid Gymnasiet. De veckovisa paketbåtsturer till Gränna fördelades rättvist mellan gårdarna, och lektor Liljenroth bidrog av egna medel till själva båten. Båttrouten gick mellan en brygga vid Parola Malm i Kumlaby och Mellby. Postgången blev regelbunden och öns kontakter med omvärlden underlättades, till nytta för skolans elever och inte minst för de fornforskare som började intressera sig för Visingsö vid 1800-talets början. Vid mitten av 1800-talet avlöstes paketbåten allt mer av de regelbundna ångbåtsförbindelserna.

En överfart med »Paketbåten« år 1817 skildrades i dagboksform av botanikerna Elias Fries och Johan Forsander:

»Juli 30. Paketbåten dels ros dels drifves med ett fyrkantigt segel, och kan rymma omkring 20 personer. Idag voro vi 18 derup på, och man nyttjade både åror och segel. En tämmelig stark bidevind blåste från söder. Afståndet mellan båda landningsställena är 5/8 mil, men räknas för 1 af allmogen. Under överfarten, ehuru himmelen var mulen och smått duggregn föll, sågs åt norr Omberget, åt söder de branta stränderna af Vista härad och det tvärhuggna Taberg. Efter en timmas förlopp voro vi på Visingsö strand. Båtstället är beläget på Kumlaby ägor och kallas Pavola Malm, till åminnelse av en händelse i Gustav III:s finska krig...«

båtmodell. Vättersnipan är byggd för att kunna skiftas från segling till rodd, viktigt eftersom väder och vindförhållandena på Vättern snabbt kan förändras. Dess ursprung är inte klarlagt och den uppträder i många olika varianter. I äldre tid byggdes dessa små och lätta båtar förutom på Visingsö även på östgöta- och västgötasidan av Vättern. Snipan är slank och elegant, konstruerad för att med aktern före kunna dras upp direkt på besvärliga landningsplatser utmed sjön.

Hamnar och tilläggsplatser

När man idag talar om Jönköpings hamn är det alltid den yttre hamnen som avses. Men den viktigaste ankringsplatsen har Munksjön — eller inre hamnen — varit. Här låg båtarna i skydd för Vätterns hårda vindar. Genom Hamnkanalens trånga passage manövrerades fartygen in till bryggor och kajplatser vid »Lillsjöraden« och utmed Munksjöns västra sida.

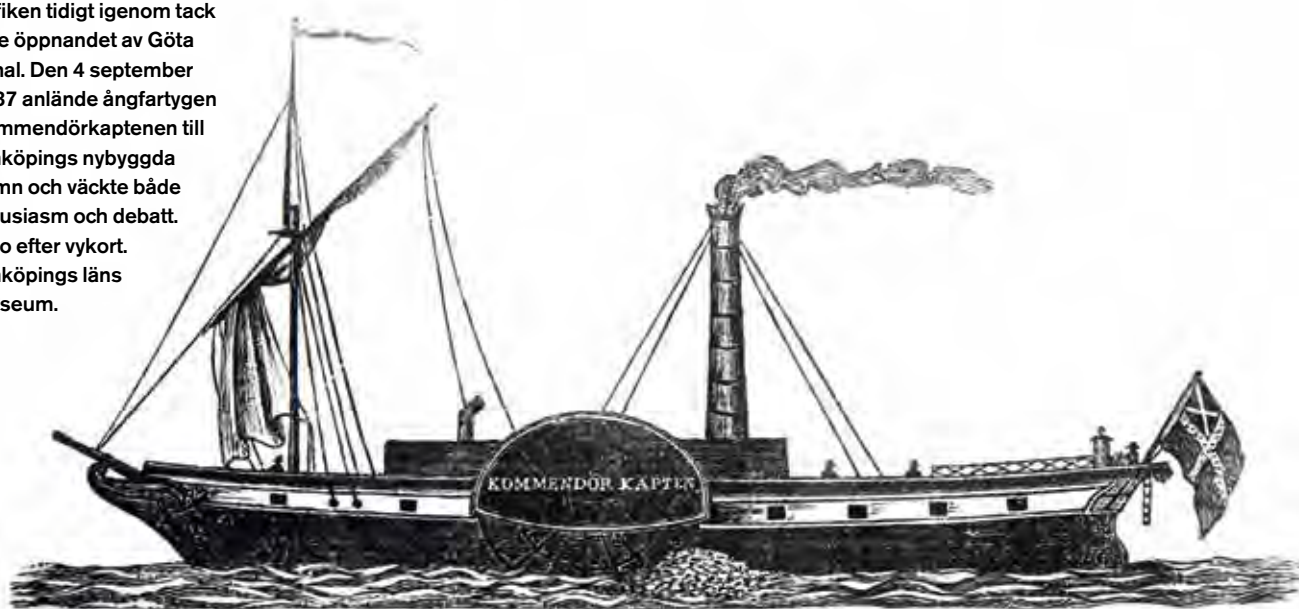
Bortsett från kalkstenstraden från Harge var sjöfarten under 1700-talet ganska obetydlig. Någon egentlig hamn fanns ju inte heller i Vättern, endast en brygga vid östra sidan av kanalens utlopp. När Göta kanal fullbordades 1832 ändrades förutsättningarna helt och Jönköping blev på allvar en »stapelstad« med utrikeshandel. Åren 1833–1835 anlades en ny yttre hamn med två böjda vågbrytare och en fyr. Hamnkanalen breddades, muddrades och stenskoddes och en kaj byggdes i kanalens förlängning vid Munksjön.

Vättersjöfarten överlag fick ett stort uppsving med öppna vattenvägar både till Västerhavet och till Östersjön. Även Gränna gynnades av fraktfartens uppsving genom Göta kanal. En stenbrygga från 1840-talet ersattes på 1860-talet med en riktig hamn. Ett hamnbolag bildades med Gränna stad som huvudägare och projektet finansierades till stor del genom bidrag och lån från staten. Det var då ett av de största byggnadsföretag som genom-

Hamnarbetare lossar säckar vid västra kajen i Jönköping, 1940-tal. Båten Tore tillhörde Göta Kanalrederiet.

På Vättern slog ångbåts-
trafiken tidigt igenom tack
vare öppnandet av Göta
kanal. Den 4 september
1837 anlände ångfartygen
Kommendörkaptenen till
Jönköpings nybyggda
hamn och väckte både
entusiasm och debatt.
Foto efter vykort.
Jönköpings läns
museum.

"Kommendör-Kapten" första ångbåten Jönköping—Stockholm, 1840.
Säljas till förmån för Jönköpings Borgarhem.

förts i Gränna, med periodvis upp till 200 man i arbete.

Vättersjöfartens storhetstid – segelfartyg och ångbåtar

Under 1880-talet kulminerade sjöfarten på Vättern. Sammanlagt omkring 700 fartyg, varav 500 segelfartyg och 200 ångfartyg, hade under 1800- och 1900-talen sin hemmahamn på olika platser utmed Vättern. Under denna storhetstid angjorde omkring 1600 båtar Jönköping årligen. På ankringsplatser och hamnplaner pågick en livlig verksamhet. Stadens viktigaste industrier låg på Väster, eller i Förstaden som den kallades under 1800-talet. Här lossades och lastades för fabriker-nas behov – maskindelar till Jönköping Mekaniska Werkstad, massaved till Munksjö Bruk, aspvirke till tändsticksfabrikerna. Till packskjulen på västra kajen levererades kolonialvaror till stadens köpmansgårdar. På östra kajen, ned mot Kålgårdarna, hanterades gatsten, salpeter och spannmål. Vedskutor levererade ved till de nyli-gen stenskodda kajerna vid Södra Strandgatan. Namnet Vinterviken vid Munksjöns östra sida minner fortfarande om platsen där segelfartyg låg upplagda för vintern.

Segelfartygen behöll länge sin konkurrenskraft vid transport av tunga och skrymmande laster; under segel fraktades järn och trävaror till England via Göteborg. Industriprodukter som tändstickor och papper ökade efterhand sin andel. En betydande del av importen bestod av livsmedel; sill, salt, spannmål och kolonialvaror var viktiga basvaror. Sedan gammalt fanns även en lokal marknad för jordbruksprodukter i södra Vätterbygden. Potatis och andra »jordfrukter«, ägg, ost och fisk seglades in med mindre båtar och såldes vid kaj och på torg i städerna runt Vättern. Från Kungsgården på Visingsö såldes äpplen, och lingon var en så viktig handelsvara att den på ön gav namn åt en särskild båtmodell; »krösabåt« kallades en lite större ver-

»Under denna storhetstid angjorde omkring 1600 båtar Jönköping årligen.«

sion av vättersnipan, som kunde lasta upp till 1 – 1,5 ton.

Ångmaskintekniken brukar betraktas som en symbol för 1800-talets samhällsutveckling och ekonomiska uppsving. Med ångbåtar och ånglok skapade den helt nya och kraftfulla transportmedel, men det behövdes en rad tekniska uppfinningar innan ångkraften kunde tillämpas som drivkraft i fartyg. Timmer och tungt industrigods kunde nu fraktas långa sträckor med hjälp av ett sammanhängande nät av järnvägar, kanaler och ångbåtsleder. Ångslupar användes för att bogsera tungt lastade pråmar till fabriker och stationsplatser. Flottleder byggdes och kanaler grävdes för att binda samman de skilda transportsystemen. Ett exempel i länet är den tio km långa Kävsjö kanal som anlades för att frakta produkter från Marieholms Bruk via Mosjön och Flaten till Hillerstors station på järnvägslinjen Borås – Alvesta. Jordbruksmaskiner som tröskverk och hackelsemaskiner drogs på pråm från järnbruket till magasinen i Hillerstorp.

Ångbåtsepoken på länets sjöar varade i drygt hundra år, från 1830-talet och några decennier in på 1900-talet. Den första hjulångaren *Kommendörkaptenen* brukar förknippas med de skaror av Amerikaemigranter som båten förde från Småland till utresehamnen Göteborg. År 1846 sjösattes den första propellerångaren *Jönköping*, som gick i trafik på Stockholm. Ångbåtsflottan utökades snabbt och flera rederier konkurrerade om frakter och passagerare. Den reguljära trafiken var till nytta även för befolkningen utmed de svårtillgängliga östra Vätterbranterna där vägförbindelserna var dåliga. Landningsplatser med

gamla traditioner som Gunneryd, Fingals Brygga och Ölands Brygga förbättrades med nya ångbåtsbryggor.

Final för Vättersjöfarten

Efter 1930-talet avtog sjöfarten i Vättern snabbt. Vägtrafik och lastbilar tog över alltmer av transportbehovet. Vid mitten av 1900-talet fanns 18 fartyg registrerade i städerna vid Vättern. Fraktfartsflottan hade moderniserats med motorbåtar, och vid Jönköpings kajer lossades fortfarande tunga varor och långväga gods som asptimmer, pappersmassa, gatsten, olja och gödningsämnen. Dödsstöten för Jönköping hamnliv blev när de öppningsbara broarna över Hamnkanalen gjordes fasta. Sista tillfället för broöppning i Hamnkanalen var 23 april 1975, för att släppa ut fritidsbåtar som varit upplagda för vintern vid Munksjön. Endast småbåtar och kanoter kan idag passera under de låga broarna och sjöfarten är ett minne blott. ✕

AGNETA ÅSGRIM BERLIN arbetar med kulturhistoriska uppdrag i egen regi genom *Kulturarvsguiden i Jönköping* och har tidigare varit antikvarie på Jönköpings läns museum.

MER ATT LÄSA:

År 1986 publicerade Yngve Malmqvist boken *De seglade på Vättern. Skutor, skeppare, sjömän och skeppsbyggare* på länsmu-seets förlag. Många uppgifter är hämtade där eller från tidningsartiklar av Malmqvist. Grundlig redogörelse för sjöfarten på Vättern finns i två artiklar av Gösta Weiler, publicerade i *Mäster Gudmunds Gilles årsbok 1939 resp. 1957/58*. En ekonomisk-historisk infallsvinkel till 1800-talets sjöfart på Vättern finns i Bengt Berglunds artikel »Handels- och hamnstaden Jönköping« i boken *Liberalernas Jönköping*, utgi-ven 1990. Kulturhistoria och byggnadsteknik gällande Vätterbygdens allmogebåtar finner man i *Vättersnipor och råbockar*, Anders Åkerberg/Båtdokgruppen 2013 samt i *Visingsö. Byabåtar och Vättersnipor*, (Träbiten 157) publicerad 2012.

En samling bearbetade ek-
pålar på ca 4 meters djup
ungefär 400 meter ut från
stranden. De har daterats till
medeltid och har troligen ingått
i en bryggkonstruktion.
Foto Jönköpings läns museum.

UNDER YTAN

I Huskvarnaviken döljer sig ett kulturlandskap under vattenytan.
Där i djupet finner vi lämningar från bronsåldern, men enligt
sägner har Vätterns vågor också dränkt en hel kyrka
med tillhörande kyrkogård.

Text Mikael Nordström

EN AV JÖNKÖPINGS-
traktens märkligare kul-
turmiljöer finner vi
under vattenytan i Vät-
tern utanför Huskvarna.
Där finns mångtusen-
åriga lämningar såsom en dränkt mos-
se med rotstående bronsåldersstubbar,
ett stort stenröse — sannolikt en 3000
år gammal grav — träpålar och stenkis-
tor från vikingatida och medeltida
brygganläggningar. Man har också
funnit två svärd och en halsring från
bronsåldern. Mest känd är nog emel-
lertid berättelsen om kyrkan som fallit
i sjön med kyrkogård och alla sina lik,
en historia som fascinerat människor
i hundratals år, och gör så än idag. En
sagen berättar att man ute på Vättern
ibland till och med kan höra Sanda
kyrkklockor slå.

**»... och Maria fiskar som oftast
upp friska dödsfallar...«**

Citatet i rubriken ovan är hämtat från
ett brev av författaren och journalisten
Carl Jonas Love Almqvist, som våren
1843 köpt en gård utanför Jönköping
vid Sanda. Tämligen snart har han
fått höra den sällsamma historien om
kyrkan som försvunnit i Vätterns
vågor. I ett brev till sin nära förtrogna
Wendela Hebbe berättar han förtjust
om vad han inte bara fått höra, utan
också uppleva på nära håll.

*»Här är ganska tyst, trefligt, och så nära
Vettern, att dess vågor årligen göra in-
kräktningar straxt nedanför vår träd-
gård. Hvad tycker du väl, att just nedan-
för ladugården, ett stenkast ifrån gården
der vi bo, har förr en kyrka legat (Sanda
kyrka), som dumpit i sjön, så att litet
af lemningarna ännu finns i Vetter-
böljorna, och Maria fiskar som oftast
upp friska dödsfallar, med de superbas-
te hvita tänder, och till och med hår-
strån ännu qvarsittande på skallen.
Man kan icke begära stort mera ...
Detta allt är ingen fantasi, utan gedi-
gen, historisk sanning. Du har väl hört
denna berättelse? Men jag tycker det är*

*ominöst nog, att just jag skulle komma
att bo på en plats, der rentaf en kyrka
fallit i sjön och dränkts med kyrkogård
och alla sina lik. Jag visste deraf förut
ingenting.» [Carl Jonas Love Almqvist
den 23 april 1843 i ett brev till Wen-
dela Hebbe. Svenska akademins arkiv,
kapsel 114].*

Är det då »ingen fantasi, utan gedi-
gen, historisk sanning» som Almqvist
skriver? Vad säger oss arkiv, litteratur
och arkeologiska vittnesbörd?

På 1550-talet bestämde Gustaf
Vasa att flera av landets socknar skulle
slås samman. Sanda socken var en av
dessa som därmed delades upp på de
närliggande socknarna — Ljungarum,
Rogberga och Hakarp. Kyrkan behöv-
des inte längre och sannolikt tömdes
kyrkan på inventarier och byggnads-
materialet togs till vara för andra ända-
mål. Eftersom det är ont om sten i vät-
tersänkan så kan man förmoda att
åtminstone delar av kyrkogrunden fick
annan användning. Kyrkogårdsmuren
tycks dock ha funnits kvar ett bra tag
fram i tiden.

Från 1762 härrör ett vittnesbörd om
hur Vätterns vågor äter sig in i sand-
bankarna, mer och mer för varje år som
går. Prästen i Ljungarums församling
Joh. Abr. Falk skriver att det finns spår
*»efter en kyrkia, på Skatte-Kronohem-
manet Sanda ägor»* vars lämningar
*»Siön Wetter till större delen uttagit och
åhrligen uttager.»* Att det funnits en
kyrka på platsen finner Falk bevis i det
faktum att *»Uti backen synas mångfal-
diga människoben, hwilka efter hand,
tillika med jordwallen af Siöns böljor
dragas ut i watnet.»* Han skriver vidare
att norra delen av kyrkogårdsmuren
finns mer än 100 alnar ut i Sjön och att
det på Sanda gård finns en stor dörr
*»af tiocka tiärbräder, som nu brukas för
en bod»* och att denna dörr förr suttit
som vapenhusdörr i Sanda kyrka.
Denna berättelse hade han hört av sin
far, som i sin tur hört den av sin far.

Förutom vapenhusdörren finns upp-
gifter om fler föremål som en gång ska
ha tillhört Sanda kyrka. 1907 hittades

Tre föremål från bronsåldern som påträffats ute i Huskvarnaviken. Redan 1969 hittades det första svärdet (underst i bild) av en grupp sportdykare och 1995 hittades först halsringen och snart därpå ytterligare ett svärd. Svärden är från äldre bronsålder och halsringen från bronsålderns sista fas, ca 500 f.Kr. Fynden har förmodligen offrats åt högre makter. Foto Conchi Gonzalez.

Vy över Huskvarnaviken en kväll i maj 2019. Föga anar man att ett sjunket kulturlandskap döljs under ytan, men kanske kunde man svagt höra kyrkklockor slå...
Foto Mikael Nordström.

»Mest spektakulära är de två svärden och en halsring i brons. Svärden är ungefär 3000 år gamla och halsringen 2500 år.«

en medeltida dopfunt vid Rocksjöns strand, strax nedanför Ryhovs herrgård, som möjligen skulle kunna komma från Sanda kyrka. Hur den hamnat vid Rocksjön finns inga uppgifter om, men det var inte helt ovanligt att medeltida funtar avyttrades efter reformationen. Från länet finns flera exempel på att dopfuntar fått tjäna som blomkruka på någon herrgård.

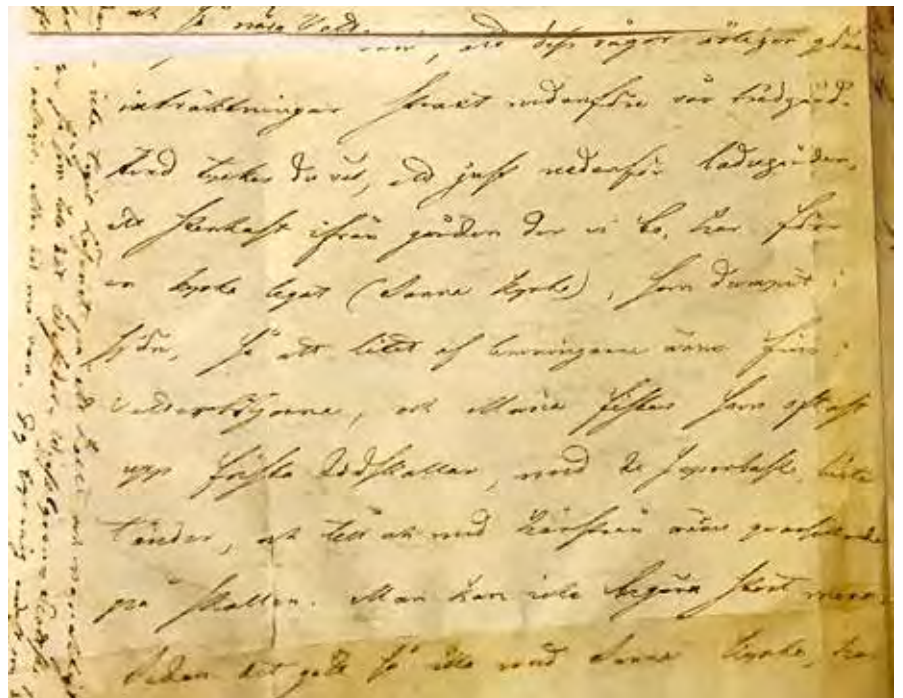
Det finns fler intressanta uppgifter om Sanda kyrka och inte minst kyrkogården. Bland annat nämns att barn och ungdomar kunde tjäna en slant på att samla ihop benrester för att sedan sälja till benstampen i Dunkehalla. Det berättas vidare att när man byggde Jönköping-Gripenbergs järnväg så forslade man bort »vagnslastvis med ben« från banvallsområdet intill Huskvarnaviken.

I augusti 1893 besökte ingenjör Algot Friberg, sedermera länsmuseets grundare och får man väl säga en garant för uppgifternas vederhäftighet, platsen och han skrev ner sina iakttagelser på ett papper som idag finns bevarat i länsmuseets arkiv: »Vid Jönköping-Gripenbergs järnvägs anläggande anträffades sommaren 1893 ett tiotal grafvar om de så få kallas. Platsen var vid södra vätterstranden i direktör Kjellgrens trädgård, strax öster om den plats, där Sanda forna kyrkogård helt antagits varit. Fynden, alla lika,

bestodo af människoskelett, nerlagda i sanden 1 á 4 fots djupt. Inga märken efter kistor syntes, ehuru sådant lätt skulle ha iakttagits i den rena, fina sanden. Liken tyckas ha blifvit nerlagda utan något omhölje samt voro betäckta med 3 åtminstone på en sida platta stenar af en fots utsträckning eller så omkring. Att döma af det anförda kunde man antaga att liken jordats helt

hastigt efter någon af de många sammandrabbningarna vid det närliggande Rumlaborg.« Förvånande nog kopplar han samman skeletten med en drabbning vid Rumlaborgs fäste och inte med Sanna medeltida kyrkogård, trots att han nämner att denna funnits alldeles intill. Orsaken tycks vara att han uppfattade gravarna som alltför enkla för att tillhöra en kyrkogård. Det torde

»Detta allt är ingen fantasi, utan gedigen, historisk sanning«. Carl Jonas Love Almqvists brev den 23 april 1843 till Wendela Hebbe, där han berättar om kyrkan som försvunnit i Vätterns vågor, inte långt ifrån hans hem i Sanda. Svenska akademins arkiv.

En marinarkeolog i färd med att dokumentera bronsåldersröset som ligger på ungefär 4 meters djup, 350 meter från nordöstra udden på Rosenlundsbankarna. Vid undersökningen fann vi träkol av ask och brända däggdjursben, möjligen från människa. Kolbitarna kunde dateras till äldre bronsålder, ca 1500–1300 f.Kr.
Foto Johan Rönnby.

Som en skulptur sticker den rotstående tallstubben fram i kanten av den dränkta mossen. Två av tallstubbarna har kol-14-daterats till mellersta bronsåldern, ca 1200–800 f.Kr. För 3000 år sedan var den en ståtlig tall vid Vätterns strand.
Foto Jönköpings läns museum.

dock inte vara någon tvekan om att det handlar om gravar på just en kyrkogård. Än idag finns sannolikt delar av kyrkogården bevarad på land även om området har förändrats genom bland annat uppförandet av flera hyreshus.

En dränkt bronsåldersskog och järnåldersbryggor

Vi lämnar nu kyrkan och tittar närmare på vad som döljs ute i Vättern. Frågan vi först ställer oss är hur det kommer sig att det finns rotstående stubbar, träkonstruktioner och andra lämningar på Vätterns botten?

Kring förra sekelskiftet kom forskarna underfund med att vattennivån i södra delen av Vättern varit mycket lägre tidigare. Efter inlandsisens försvinnande höjdes landmassorna fortare i norra delen av Vättern än i södra delen vid Jönköping. Effekten har blivit som att lyfta ett badkar i ena änden med följden att vattnet förflyttas till den andra. Man räknar med att nivån på Vättern i södra delen höjts med ungefär 40 meter sedan sjön bildades för 10 000 år sedan. Idag räknar man med en höjning på 2,7 mm/år vid Motåla, där Vättern har sitt utlopp, och vid Jönköping 1,3 mm/år. Det medför att vattnet i Vätterns södra ände stiger ca 15 cm på 100 år och 1,5 meter på tusen år. För 3000 år sedan, det vill säga i mitten av bronsåldern, låg vattennivån ca 4,5 meter lägre än idag. Till detta kommer också landerosion, som vid platsen för Sanda kyrka, och igenslamningar vid till exempel Huskvarnaåns utlopp, där land i form av sandrevlar försvinner och nya uppstår. På en karta från 1646 kan vi se att Huskvarnaån hade sitt utlopp rakt ut i Vättern. 150 år senare, på storskifteskartan från 1799, gör ån en flera hundra meter lång sväng åt öster strax innan utloppet. Någon gång under det tidsintervallet har det bildats en sandrev som tvingar vattnet åt sidan. Och så ser det ut än idag.

I början av 1960-talet utforskades Vättern av geografen John Norrman.

»Barn och ungdomar kunde tjäna en slant på att samla ihop benrester för att sedan sälja till benstampen i Dunkehalla.«

Han kunde bland annat bekräfta de tidigare iakttagelserna om den dränkta mossen och de rotstående tallstubbarna på 4–5 meters djup ungefär 400 meter ut från stranden. I samma veva uppmärksammades, genom Huskvarna hembygdsförenings legendariske hembygdsforskare Harry Bergenblads initiativ, att det även fanns arkeologiska lämningar på botten. I en följd av år på 1960-talet publicerade Harry Bergenblad nya rön om Huskvarnavikens kulturlämningar — bland annat 1000 år gamla knuttimrade träkistor fyllda med sten och två rader med ekpålar. Sannolikt har dessa ingått i någon form av brygg- eller hamnanläggning vid den dåvarande Huskvarnaåns mynning. Vid flera olika tillfällen har man också påträffat föremål i Huskvarnaviken, mest spektakulära är de två svärden och en halsring i brons. Svärden är ungefär 3000 år gamla och halsringen 2500 år.

Dopfun som påträffades 1907 vid Rocksjöns strand nedanför Ryhov, och som kanske en gång stått i Sanda kyrka.

Jörgen Gustafsson

Ett gravröse från bronsåldern – på 4 meters djup!

Sommaren 2003 gjordes en mindre arkeologisk undersökning av ett stort stenröse beläget ca 300 meter öster om Rosenlundsbankarna på ungefär 4 meters djup. Är det bra väder kan man se röset från vattenytan. Röset, som är i det närmaste runt, ungefär 20 meter i diameter och två meter högt, upptäcktes och dokumenterades första gången på 1980-talet av Bergenblad. Alldeles intill och söder om röset vidtar den dränkta mossen, som delvis noterats redan i början av 1900-talet, men som Norrman med fler kartlade på 1960-talet. Prover i mossen visar att den börjat växa till ungefär 500 år före vår tideräknings början. Men ganska snart därefter har mossen hamnat under vattenytan. Analyser på prover tagna under röset visar att det funnits ett alkärr i närområdet då röset lades upp. Under röset hittades också träkol från ask som visar att man eldat innan röset uppfördes. Kolbitarna har kol-14-daterats till perioden 1500–1300 f.Kr., det vill säga äldre bronsålder, dessutom påträffades några brända benbitar av ett medelstort däggdjur, vilka möjligen kan härröra från människa men det går inte att säga säkert.

Sammantaget förefaller det helt rimligt att anta att stenröset faktiskt är en bronsåldersgrav en gång för mer än 3000 år sedan anlagd vid Vätterns strand, inte långt från Huskvarnaåns mynning.

Huskvarnavikens sjunkna kulturlandskap är långt ifrån färdigutforskat — det finns nya fynd och berättelser att se fram mot. I väntan på det kan man ta sig en båttur ut i viken och är vädret gynnsamt och vattnet stilla, blicka ner på en bronsåldersgrav. Och har man tur kanske man också får höra Sanda kyrkklockor slå... ✕

MIKAEL NORDSTRÖM är enhetschef och arkeolog vid Jönköpings läns museum.

Liv och lek

Att hoppa i en vattenpöl. Redan som små barn fascineras vi av lek med vatten — att plaska, hälla och undersöka. Naturpedagogen *Jenny Carlsson* berättar om hur lek, experiment, naturvetenskap och miljö går hand i hand på naturskolan vid Emåns kant.

Foto Anna Hållams

– VAD BEHÖVER VI vatten till? frågar jag skolklassen framför mig.

Barnen ropar ut att träden behöver vatten, människor behöver vatten, vi kan bada i sjöar, tvätta våra kläder, duscha och ge våra husdjur vatten. Barnen förstår snabbt galoppen, vattnet är något vi behöver i alla områden i livet, både för överlevnad men även för att ha roligt. Här på naturskolan vid Emån får barnen med sig budskapet att vatten är viktigare än guld och diamanter, vatten som finns i sådant överflöd här i Sverige är det mest värdefulla vi har.

»MIN PAPPA KUNDE aldrig bada i Emån«, sa en lärare på besök med sin klass, när vi småpratar vid kanten av Emån. För 50 år sedan var ån full med avföring från 300 fabriksarbetare och av industriprodukter, som vid dagens slut dumpades i vattnet. Inte direkt det

»För barnen finns det ingen gräns för vad man kan använda Emåns vatten till.«

vi förknippar med en härlig barndom med bad, skratt och fiske. I Bodafors låg Europas största möbelfabrik som tillverkade svenska möbelklassiker, bland annat pinnstolar. Kemikalier slängdes inte i vattnet på grund av vilja att förstöra. Brist på kunskap om bättre hantering var anledningen till att både lim och burkar i mängder dumpades där det inte syntes — under ytan. Det var en förgiftad miljö som varken fisk eller människor klarade av eller trivdes i. Allt var inte bättre förr. Vi har kommit lång väg här i Sverige, för nu står vi

här vid samma å, men idag är den renare. Och för barnen finns det ingen gräns för vad man kan använda Emåns vatten till.

NÄR VI HÅVAR i vattnet är fascinationen hos barnen stor. På botten av dammen simmar vattenscorpioner, dykare, och trollsländelarver. Vi fångar upp dessa varelser med en håv och lånar dem en stund för att studera. De här små krypen blir vackra trollsländor under vår och sommar, men det kan vara lite svårt att förstå att något som lever i vattnet som liten, flyger i luften som vuxen. Magin i naturen får både vuxna och barn att häpna ibland. Att dessa kryp åter ännu mindre kryp, nästan osynliga för oss, är också svårt att greppa. Var är de? Förstoringsglas kan vara bra för att hitta de allra minsta som finns i våra vattendrag.

Vattenparken vid Emåns
ekomuseum inbjuder till
lek och experiment.

Emån har genom historien
varit en viktig källa till kraft
för människorna som bosatt
sig i dess närhet.

Än så länge ser larverna ganska obetydliga ut, men även det minsta krypet kan bära på en stor historia. Att dammens botten har en mångfald av djur som trivs här säger något om att de föroreningar som en gång var förknippade med detta vattendrag har minskat. Moderna reningsverk och rätt hantering av starka kemikalier från industrin är några av anledningarna till att vattenkvaliteten förbättras. Numera trivs dessa kryp och är i sin tur en del av ett ekosystem, där större rovfiskar har mat.

ÄVEN OM VI nu kan bada i sjöar och vattendrag utan att riskera att bli sjuka, och den biologiska mångfalden som är så viktig skyddas här kring Emån, är det inte slutet med föroreningar. Det finns fortfarande platser som förstörs av vårt sätt att leva.

I Sverige finns nio procent användbart vatten, men i vissa länder så lite som två procent. Dessa ska räcka till den egna befolkningen, som oftast är större än Sveriges, och till odlingar som producerar varor som hamnar här hos oss. En gång räckte en liten tjej upp handen och berättade. »I mitt hemland

»Men lite roligt är det ändå att få några droppar på sig.«

var det torka och krig, det var därför vi inte kunde bo kvar«. Allt för ofta går förorenat vatten från industrier, torka och krig hand i hand.

Tillsammans med barnen fortsätter vi leka olika lekar som illustrerar ojämlikheterna i världen — vatten är den viktigaste ingrediensen. Att samla så mycket vatten som krävs för att en grönsak eller frukt ska växa är en av uppgifterna. Barnen får välja vilken frukt de tycker mest om, och sedan samla så mycket vatten som krävs för att den ska växa. Ganska snart tar energin att samla de 100 liter som krävs för en banan slut och byts ut mot aha-upplevelsen hos både vuxna och barn. »Inte trodde vi att det krävdes så mycket vatten.«

I SLUTET AV DAGEN leker barnen i vattenparken vid Emåns ekomuseum där naturskolan har sin bas. Glädjen bland både de äldre och de allra minsta

barnen går inte att ta miste på. Vattenparaplyet är så spännande, alla vill stå där under utan att bli blöta, men lite roligt är det ändå att få några droppar på sig på vägen in eller ut ur paraplyet. En solig dag torkar det snabbt. När skolbussen rullar in för hemfärd är det motvilliga men glada barn som lämnar leken vid Emån och vattenparken. ✕

NATURSKOLAN är en verksamhet med mottot att »lära in ute« som finns på många olika platser runt om i Sverige. Skolorna besöker naturskolan för utomhuspedagogisk undervisning i exempelvis svenska, historia och naturvetenskap. Naturskolan vid Emån startades 2017 av den ideella föreningen som drivs av Emåns ekomuseum. 2018 blev naturskolan utnämnd till »Sveriges mest inspirerande naturvägledning« av Centrum för naturvägledning.

JENNY CARLSSON har varit naturskolepedagog på Emåns ekomuseum i Bodafors och är nybliven föreståndare för Naturum Laponia i Stora Sjöfallet.

ANNA HÄLLAMS är fotograf, utbildad i New York och boende i Jönköping, med uppdrag i hela Sverige men också utomlands.

Med hjälp av hävar och förstöringsglas kan barnen studera krypen på nära håll.

Kasta sig ut

Vad kan vatten innebära i konsten? Anna Nero dyker ner i läns museets samlingar och låter sig svepas med. I utställningssalarna fastnar hon för några verk som på ytan kan verka helt olika.

Men visst har de något gemensamt?

Text Anna Nero

VATTNET SOM FALLER i form av snöflingor landar på min mössa. De smälter så fort jag stiger in på Jönköpings läns museum och går uppför trappan till utställningen som visar konst från museets samlingar. Min blick landar på Johanna Billings videoverk *Where She is At*: En kvinna ser ned i vattnet från ett hopptorn. Hon tvekar, rör sig utmed räcket, sätter sig ner. Johanna Billing beskriver konstverket för mig i en mailkonversation. Enligt henne kan aktiviteten kopplas direkt till havet och vad det symboliserar i form av människans längtan, drömmar och frihet men också rädslor. Kanske är det rädsla för det okända *under ytan* som hindrar kvinnan från att hoppa. I mörkt vatten går det inte urskilja någon botten. Men kanske finns där en värld av drömmar.

Vattnets drömmar och rädslor

Jag lämnar videoverket och min blick fastnar för en målning, *Vid vågornas brus*, av Georg Pauli som var verksam kring sekelskiftet 1900. I målningen ligger en man på en strand och ser ut över havet. Är det konstnärens drömmar som illustreras? Han fick en beställning år 1911 från Jönköpings nybyggda läroverk, numera Per Brahegymnasiet, och for till Paris för att få inspiration. »Ute i konstens stora laboratorium Paris framträdde [...] ett modernt uttryck: kubism.« Många var rädda för denna nya *ism* som Pauli introducerade i Sverige. I tidskriften *Konst* 1915 skrev han: »Men det var kubismen! Jag tror att denna etikett verkat skrämmande på den stora halfbildande allmänheten.« Men för andra

uppfattades hans »figurer fulla af liv, färdiga att lösgöra sig från muren.« Konstnärer behövs för att skapa nya idéer i ett samhälle, några ligger kvar på stranden och fortsätter att drömma, Pauli kastade sig ut i vågorna.

Vattnet som frihet och längtan

Jag är tillbaka vid hopptornet, där kvinnan rör sig utmed ytterkanterna. Hon har fortfarande inte hoppat, men en längtan finns i hennes rörelser. Frihet kan vara att slänga sig ut i vattnet eller att bege sig ut på havet mot en horisont där vad som helst kan vänta.

Jag vänder mig om i utställningssalen och där tronar en båt. Den är tillverkad av naivkonstnären Primus Mortimer Petterson. Som ung gav sig Petterson ut på havet som sjöman. »Jorden är rund i

Stillbilder ur Johanna Billings videoverk
»Where She is At«, från 2001.
Längst ner till höger: Bakom kameran
i skapandet av videoverket.

*»Hon har fortfarande inte hoppat,
men en längtan finns
i hennes rörelser.«*

I utställningssalen i Jönköpings läns museum finns Georg Paulus oljemålning »I havsbandet/Vågornas brus« (ovan) och akvarellen »Båt« av naivkonstnären Primus Mortimer Petterson.

»Med stulna bräder höll han till i uthusen och skogen och byggde i smyg.«

synnerhet för sjömän.« skriver Gurli Utas i boken *Primus*. Sjömanslivet innebar omänskligt slit, både fysiskt och psykiskt. Ingen vet egentligen vad som utlöste Petterssons mentala kollaps, men en dag blev han inlagd och blev sedan kvar på mentalsjukhus i över fyrtio år. En stark frihetslängtan medförde att han tillverkade båtar, allt från miniatyrer till båtar i brukbar storlek. Roddbåtar, skonare, fullriggare, brigantiner, slupar, djonker, sampaner och pråmar. Med stulna bräder höll han till i uthusen och skogen och byggde i smyg och mer än en gång gav han sig med rocken som segel ut på Storsjön där han blev mirakulöst räddad från att drunkna — båtarna var inte i sjödugligt skick. Den jag ser på är den sista av dessa flyktbåtar och jag kan känna Pettersons längtan som en livets drivkraft; att ge sig ut på havet igen.

Rädsla för vattnet kräver mod

Kvinnan står längst upp i hopptornet. Så på en ingivelse kommer modet till henne och hon kastar sig ut.

I videoverket *Where She is At*, befinner sig kvinnan på en plats utanför Oslo, Ingierstrand, som uppfördes

1934 »som en del av funktionalistiska tidsandan där man designade värden som rekreation för alla.« Filmen gjordes 2001 och Billing konstaterade att det ideal som fanns under 1930-talet inte längre var aktuellt och många av dessa friLuftsanläggningar har rivits. Kvinnan uppe i hopptornet hoppar till slut och det kan ses som ett enskilt beslut. Efteråt vet kvinnan hur det känns när kroppen träffar vattenytan, men tänker hon på vad som döljer sig under ytan? Som Billing skriver »Huruvida politiska beslut, tidens ideal och riktning är beröringspunkter vars relation påverkar den enskilda individen.«

Johanna skriver vidare: »För mig blev detta så intressant att använda som klangbotten för kvinnan som inte vet om hon ska hoppa. Hennes position och tvekan handlade å ena sidan för mig om prestation och förväntan och omgivningens press, om var man befinner sig i livet. Men här, på ett bortglömt och söndervittrande hopptorn från 30-talet, om en individuell prestation som kommit att bli viktigare att spela ut idag (2001), där tankarna om det gemensamma inte står lika högt i kurs.«

Hoppet ned mot vattenytan är lika definitivt som ett penseldrag med akva-

rell. Bakom Pettersons båt hänger en liten målning av samme konstnär. Även den föreställer en båt; denna är omsluten av ett hav, lika orangelysande som himlen. Målningen är utförd i akvarell, en teknik som är lika oåterkallelig som kvinnans hopp; när väl ett penseldrag är taget går det inte suddas ut eller täcka över. Akvarell kräver »[...] att kunna instruera handen att hejda sig«, skriver Lena Johannesson i boken *Akvarellstudier*, »och stanna upp i exakt det ögonblick då ögat och fantasin fått tillräckligt visuellt underlag för att på egen hand fylla på resten. Förmågan att sluta i tid hör uppenbarligen till förutsättningarna för akvarell.« Likt havets nyckfullhet är akvarell ett slumpens medium. Vattnet driver färgen över pappersarket och konstnären kan bara i viss mån styra dess lopp och egenheter. Konstnären måste förlita sig på vattnet, låta färgerna flyta ihop och se hur oväntade färgkombinationer växer fram.

Jag stiger i båten, full av drömmar, frihetslängtan och ett visst mått av rädsla, när *undervattensströmmar* för mig bort över ett orange hav — mot det okända. ✕

ANNA NERO är författare och konstvetare.

Träskulpturen »Båt« – en av alla de båtar som en frihetstörstande Primus Mortimer Pettersson tillverkade under sin tid på mentalsjukhus.

MED KÄNSLA FÖR IS

I jakten på den perfekta isen lämnar Leif Öhman inget åt slumpen.
Det gäller såväl i curlinghallen hemma i Jönköping
som vid OS, där hela världen ser på.

Text Katali Jarefjäll Foto Conchi Gonzalez

MINNEN AV VATTEN kan vara hav och bad, tvätt och svalka. Eller lyxen att få dricka sig otörstig. Men vatten kan också vara storm och is, snö och ändlösa vidder. För mig tog det lång tid att bli vän med vintern. Andra åkte skidor och skridskor. Jag kunde bygga en snölykta. På sin höjd. Helst höll jag mig inne.

Men jag kunde inte gömma mig för den förhatliga Åttan. På min skola hade gymnastikläraren den åsikten att ALLA flickor åkte konståkning. I vita skridskor med taggar fram. För att få godkänt betyg skulle vi kunna skrinnas en perfekt Åtta i ett finurligt litet nafs. I ett skär, utan att ramla. Den som inte kunde fick träna. Längre.

Jag lärde mig aldrig. Annat än att hata is. I alla former. Den oplogade utomhusbanan som spolades upp bakom skolan. Den knaggliga isen när ån hemmavid hade frusit. Eller den blåaktiga, mjölkiga isen i inomhushallen, med begränsad åktid för allmänheten.

Så lite jag visste då. Att det är skillnad på is och is. På nyis, blankis och pannkaksis. På drivis, svallis och rutten is. Och att viss is kanske passar till isprinsessor eller bandybataljer. Men ingen av dem duger till curling.

Men Leif Öhman vet. Han har förvandlat en känsla för is till vetenskap. Och blivit en av världens bästa ismakare på kuppen.

SÖNDAGEN DEN 3 september 1967 satte sig Leif i sin bil. I 50 km/tim körde han sitt flytlass från Stockholm till Jönköping. Det var den första dagen med högertrafik i Sverige och högre hastighet var denna dag inte tillåten. Under färden hann han säkert fundera både en och två gånger över hur klokt beslutet att flytta egentligen var. Inte var det jobbet som trafiktekniker på kommunen som lockade. Ett arbete som dessutom en kompis sökt åt honom.

Leif trivdes egentligen väldigt bra i Stockholm. Där fanns alla han kände. I Jönköping kände han däremot ingen. »Första tiden gick jag på bio både klockan 7 och klockan 9. Det fanns inget att göra tyckte jag.« Idrotten blev en dörröppnare. För Leifs del var det via orientering. Senare blev det golf.

Och just under en golfrunda fick Leif frågan som förändrade allt: »Ska du inte hänga med och prova på curling?« Det gjorde han. Och blev fast.

Men så är det ju det där med att ställa upp. En inställning som präglat Leif sedan barndomen. Hans pappa »var en sådan där orienteringsgalning«. Med ett brinnande engagemang. Det var en självklarhet att ställa upp och göra allt man kunde för klubben. Ideellt såklart. Ja, det gällde inte bara fadern själv. Hela familjen involverades. »Jag hade en träningsöverall med IFK Umeå på

innan jag kunde gå«, minns Leif. Och fortsätter berätta om sin far som inte drog sig för något när det gällde att stötta sin klubb. Fadern kunde fylla hela källaren med vitmossa. Hela gillestugans fina golv var möjligt frampå höstkanten där familjen suttit och packat påsar som såldes på Tempo. Allt för att bidra ekonomiskt till IFK:s verksamhet.

Och så har det fortsatt. Det personliga engagemanget får ta plats och utrymme i Leifs liv. Varken familjeliv, småbarnsår eller arbetskarriär har hindrat. Både hans fru Lena och de två sönerna har fått följa med till curlinghallar och mästerskapstävlingar. Men arbetsplatsen fick aldrig bli lidande. Leifs insatser på OS, VM och för curlingförbundet tog bara semesterdagar och helger i anspråk.

I mitten av 1970-talet bestämde sig curlingklubben för att satsa på en inomhushall. Med hjälp av ideella krafter. »Ta med en spade och kom«. Fast Leif inledningsvis var tveksam, så ställde han upp. Såklart. Och plötsligt blev det möjligt för klubben att arrangera tävlingar för de högre divisionerna. Vilket man gjorde, innan hallen ens var färdigbyggd.

MEN SÅ VAR DET ju det här med is. När SM skulle arrangeras 1980, räckte det inte att hallen äntligen var färdigställd, med värme och allt. Nu krävdes att klubben erbjöd spelplaner i topp-

Leif vandrar lugnt och metodiskt fram och tillbaka längs curlingbanan och pebblar/duschar isen, efter ett noga utprovat rörelseschema.

»Folk kallar mig nörd. Ja, i så fall är jag väl en kunskapsnörd. För det är ju kemi och fysik allt handlar om.«

klass. Men vem skulle ordna med det?

»Leif, du får ansvara för isen, för du är ju ingenjör«.

Och Leif ställde upp. Trots att han inte visste mer än någon annan. Istället började han söka så mycket information han kunde. Han lånade böcker på biblioteket som handlade om is och vatten, ytspänning, friktion, temperatur och vattnets trögflutenhet. Curlingförbundet skickade honom på kurs till Kanada, som anses vara bäst på att göra curlingis. Men svaren han fick lugnade inte. »Jag ville begripa det här med is. Då räcker inte att någon säger, gör si eller så. Jag är ju utredare. För att förstå hur måste jag veta varför.«

Vetgirigheten ledde fram till att Leif skrev den handbok i ismakarkonst han saknade själv — *Curling Ice Explained*. På engelska. För curlingis är en internationell angelägenhet. Sedan 2004 har boken getts ut i 5 upplagor, översatts till en mängd språk, bland annat japanska och italienska.

I 27 kapitel beskrivs alla förutsättningar för att göra den perfekta, knott-riga is som möjliggör att curlingstenen »curlar«, rör sig i en böjd bana på isen. Leif inledde ett samarbete med Ångströmlaboratoriet i Uppsala, där forskare i tribologi — läran om friktion, nötning och smörjning, kunde hjälpa honom att få de fullständiga svar han sökte.

»Folk kallar mig nörd. Ja, i så fall är jag väl en kunskapsnörd. För det är ju kemi och fysik allt handlar om.«

Inom curlingsporten är isen A och O. För att få en bra is krävs minutiös noggrannhet. Tanken är att isen ska vara likadan för alla under en hel tävling. Till en perfekt is duger inte vilket vatten som helst. Den som tror att en isbana kan spolas med kranvatten blir snart besviken. Vårt dricksvatten innehåller en mängd salter som förändrar fryspunkten. Till curlingis används bara avjoniserat vatten.

Leif provade och konstruerade munstycken med den mest lämpliga storleken hål (mellan 0.45 och 0.65 mm i diameter) för att få det mest optimala flödet när isen ska »pebbblas«/duschas. Vattendroppar med lagom temperatur, i lagom jämnt flöde, i ett noga uträknat mönster, sprids jämt fördelat över hela planen av ismakaren manuellt. När dropparna hamnar på isen fryser de i toppiga formationer. Som därefter hyvlas av, innan proceduren upprepas, om och om igen, tills den perfekt plana isen finns och den knottiga curlingisen skapas på plats.

LEIFS KUNSKAPER och erfarenhet blev snart omtalade. Efter hans medverkan vid ett antal internationella tävlingar som EM och VM blev han tillfrågad att ansvara för OS-isen i Nagano 1998. Att tillverka is för en OS-tävling är förstås speciellt. Isen måste erbjuda samma perfekta underlag under tävlingens elva dagar. Det går åt minst 10 personer för att hålla isen i trim.

»De första tre, fyra dagarna är jobbiga. Man går aldrig och lägger sig. Men under tävlingsdagarna är det mest att följa rutiner. Man börjar klockan 06.00 och gör iordning isen för match. Det tar cirka 2 timmar. Under matchen sitter man och kollar isens temperatur. Efteråt preppar man isen igen för nästa match. Det brukar vara 3 matcher per dag. Och så slutar man vid 23.00. Om allt flyter på som det ska.«

Något Leif lyckades med så väl att han blev självskriven ismakare vid nästföljande OS i Salt Lake City 2002. Och nästa OS i Turin 2006.

Därefter var det dags för nästa steg. Leif blev utsedd till teknisk delegat för OS-curlingen i Vancouver 2010. Och i Sotji 2014. Och i Pyeongchang 2018. Den tekniska delegaten är den som är ytterst ansvarig för hela tävlingsgenomförandet. Vid mästerskapet ska delegaten besöka arrangören i god tid och för-

säkra sig om att allt är i sin ordning. Att arrangören har den kunskap och de förutsättningar som krävs för att en curlingtävling på toppnivå ska kunna genomföras. Det gäller tekniken och lokaler i ishallen, hotell, transporter och mycket annat. Denne ska sen »bevaka« att allt går rätt till vid tävlingen.

Vid nästa OS, i Beijing 2022, är Leif 78 år. Han är tveksam om han kommer att orka vara med i samma roll då. Men kanske kan han överväga att titta förbi. Som teknisk *site visitor*.

Vem som ska kunna ta över och axla hans roll i förbundet är mer än Leif vet själv. Han har ingen självklar efterträdare. »Men jag är inte alls orolig. Det blir alltid någon lösning. Fast det kommer att bli dyrare. För ingen jobbar ju ideellt längre.«

MEN KANSKE ÄR han mest stolt över Jönköpings nya curlinghall där han haft ett finger med i ungefär nästan allt. Leif känner hallen utan och innan och visar upp den som en av världens mest energisnåla ishallar.

Hallen byggdes 2012 och utrustades med de bästa förutsättningar för curlingspelare på alla nivåer. Han har dessutom varit med att utforma det digitala övervakningssystemet som hjälper klubben att sköta isen perfekt. Varje timme, dygnet runt mellan augusti och maj. Då är curlinghallen öppen för alla.

Kanske är just detta det viktigaste resultatet av Leifs livslånga engagemang?

Att genom alla timmar han ägnat åt att förstå isens hemligheter och bemästra dess egenskaper, har han bidragit till att förvandla en knottig is till en välkomnande plats för dig och mig att samlas kring. Och använda. Om vi vill. ✕

KATALI JAREFJÄLL är verksamhetsutvecklare för utställningar och program vid Jönköpings läns museum.

CONCHI GONZALEZ är fotograf vid Jönköpings läns museum.

Den äldsta svenska curlingbilden enligt Svenska Curlingförbundet, från hamnen i Uddevalla 1895.

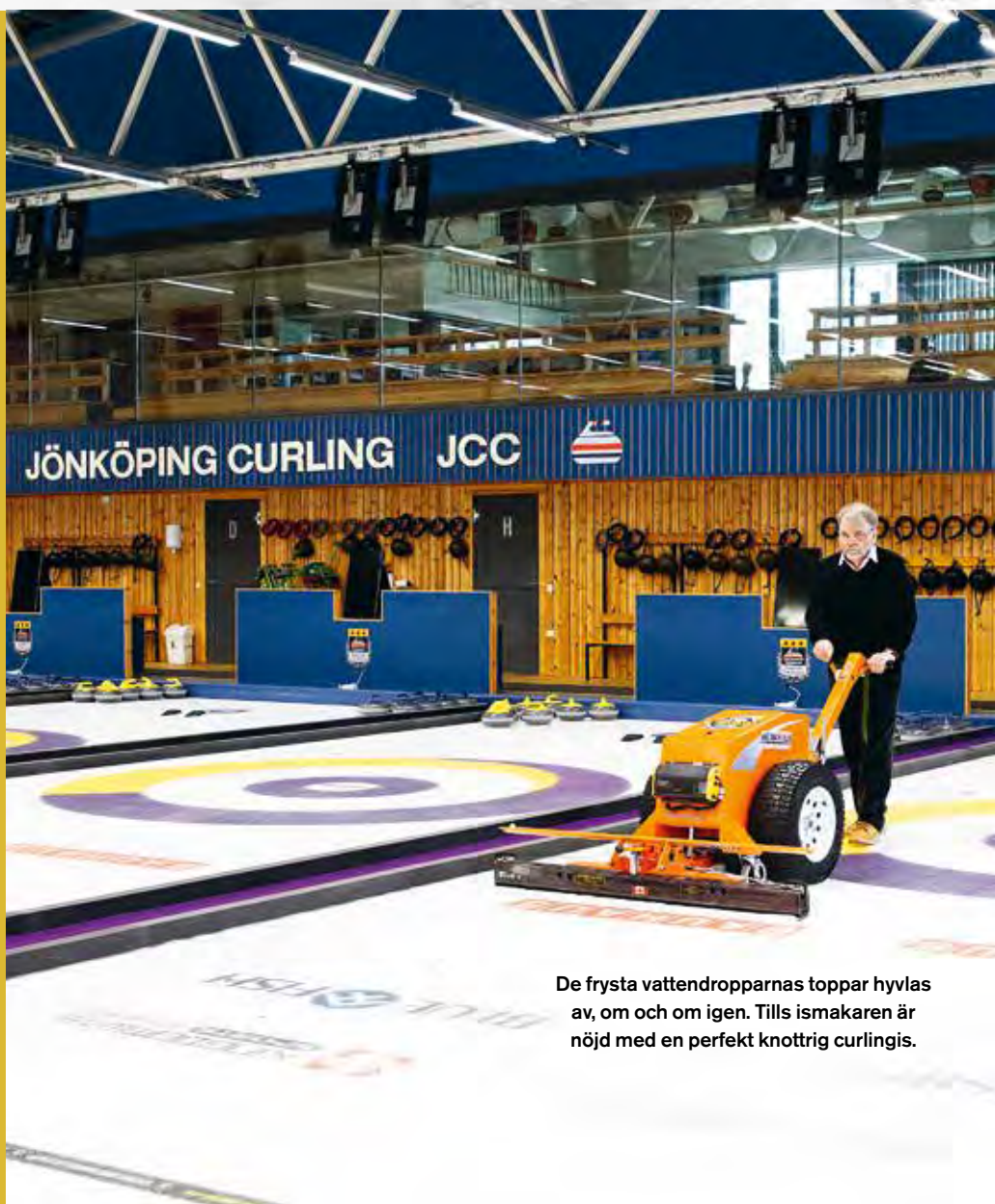
Curlingens historia

De första noteringarna om ett curlingliknande spel kommer från klostret Paisley Abbey i Skottland 1541. Idag tror man att curling har spelats sedan 1400-talet.

I Sverige introducerades sporten år 1846 i Uddevalla av skotten Andrew McFie. 6 år senare bildades Bohuslänska Curlingklubben. När sporten hittade till Stockholm i början av 1900-talet tog sportens utveckling fart. Svenska Curlingförbundet bildades 1916.

Den äldsta kända curlingstenen kommer från staden Stirling i Skottland. Den är märkt med en inskription 1511. De flesta av dagens curlingstenar tillverkas fortfarande med speciellt utvalda sorter av granit från Skottland och Wales.

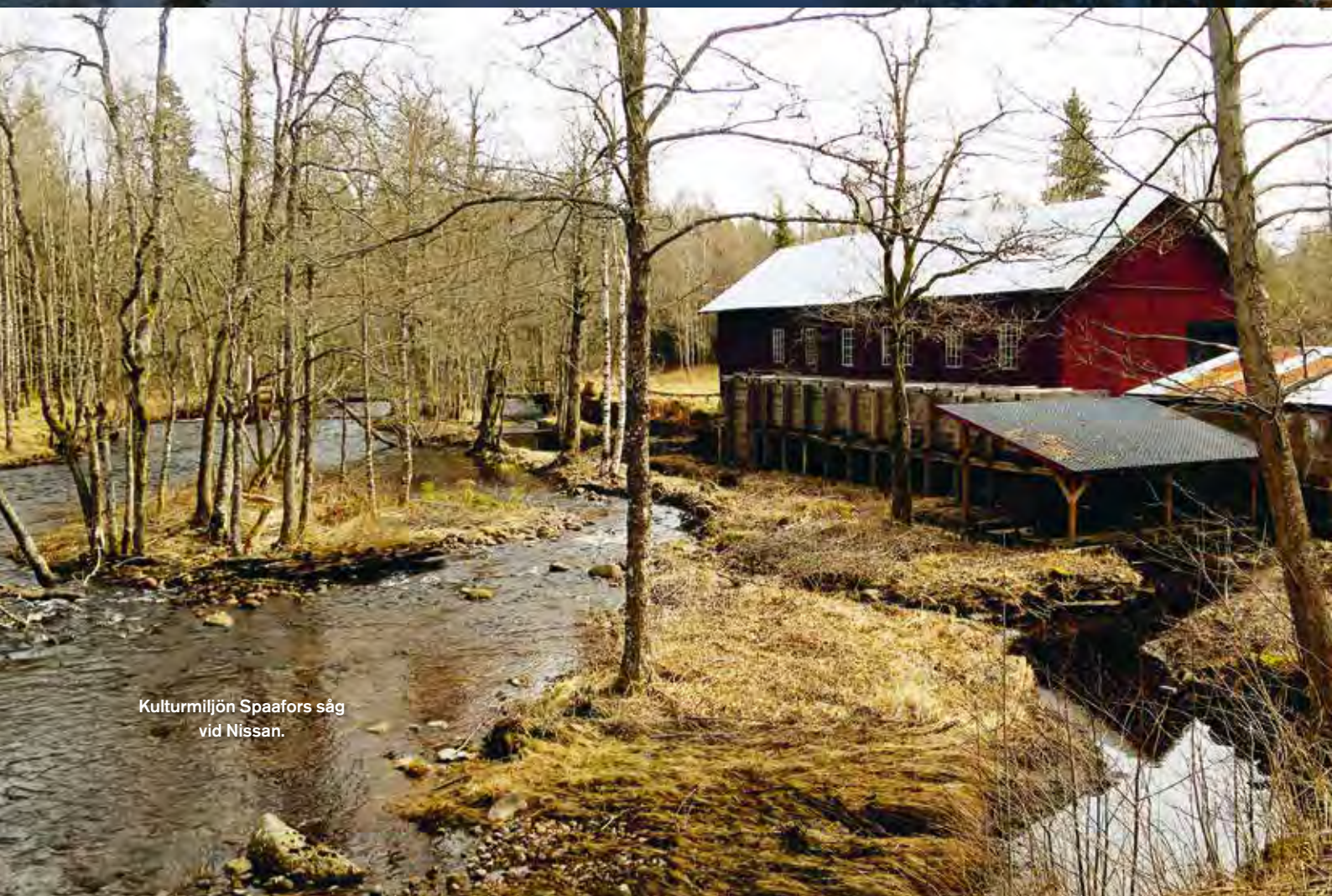
1965 grundades det internationella curlingförbundet World Curling Federation. Curling ingick i vinter-OS i Chamonix 1924 och kom tillbaka som OS-gren vid OS i Nagano 1998.

De frysta vattendropparnas toppar hyvlas av, om och om igen. Tills ismakaren är nöjd med en perfekt knottrig curlingis.

Den välbyggda stenvalvsbron
»Vagnarsbro« uppförd
över Nissan på 1800-talet.

Kulturmiljön Spaafors såg
vid Nissan.

KULTURARV VID VATTEN

En knappt synlig mossbeväxt kvarnsten eller en hel bruksmiljö. Längs med vattendragen i vårt län finns kulturhistoriska spår och minnen av mänsklig aktivitet. I flera år har dessa kulturmiljöer inventerats för att bevara deras historia för framtiden.

Text och foto Linnéa Kallerskög

VATTEN ÄR EN livsnödvändig betingelse för allas överlevnad. Vatten och vattenkraft har under årtusenden och under olika förutsättningar nyttjats av människan. Vattnet har således ur mänsklig aspekt en rad kulturella sammanhang alltifrån kult, transportled, kraftkälla för den lilla skvaltkvarnen till storskalig industri.

I spåren av vattendragens minnen

I Jönköpings län har under de två senaste decennierna inventerings- och dokumentationsarbeten utförts i kulturmiljöer vid vattendrag, som till exempel lämningar efter kvarnar, sågverk, flottning med mera. Dessa lämningstyper har varit dåligt kända och har mer eller mindre förbisetts i tidigare inventeringar.

Ett omfattande fältarbete har utförts

och hundratals mer eller mindre okända kulturplatser har lokaliserats och dokumenterats och därtill har viss värdering gjorts av såväl kulturmiljöerna som vattendragen.

Tabergsån är ett exempel på ett utvärderat vattendrag med rik kulturhistoria. Ån har utgjort kraftkälla redan under medeltid för kvarndrift, senare hyttor, hammare, massaindustrier och elproduktion med mera. Sveriges främste expert på industriminnesvård, Bengt Spade, skriver i Tabergs hembygdsförenings årsbok 1982 att åsystemets rikedom på vattendrivna verk vid sekelskiftet 1900 på sin tid troligen saknade motstycke i Sverige. Idag vittnar lämningar, kvarvarande dammspeglar och vattenfall om ån som kraftkälla under 500 år.

En genomgående röd tråd är att i

stort sett samtliga inventerade övergivna platser med kulturhistoriska spår och lämningar har registrerats och klassificerats i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. Därigenom har lämningarna fått ett långsiktigt skydd i enlighet med Kulturmiljölagen. Därtill har befintliga museikvarnar och industrimiljöer på ursprunglig plats som idag vårdas av hembygdsföreningar, privatpersoner och andra intressenter redovisats i inventeringsunderlaget.

Som källmaterial har framförallt äldre kartmaterial och lokalhistorisk litteratur använts. I lantmäterikartorna från 1600–1800-talen finns platserna för kvarnar, sågverk, fiskeplatser, flottningsleder, små och större industrier som till exempel tråddragerier, stammar och järnbruk inprickade längs vattendragen. Till och med källor med

»Idag vittnar lämningar, kvarvarande dammspeglar och vattenfall om ån som kraftkälla under 500 år.«

A photograph of a wooden flume structure in a forest. The flume is made of logs and wooden planks, and it is situated on a rocky, moss-covered bank. Water is flowing over the flume, creating a small waterfall. The surrounding forest is dense with evergreen trees, and the ground is covered in moss and ferns. The scene is captured in a long-exposure style, giving the water a smooth, white appearance.

Valåns flottningsränna över åns
högsta fall – ett påtagligt minnes-
märke över flottningssepoken
i Nissans åsystem. Rännan
restaurerades på 1990-talet
med hjälp av bland annat före
detta flottare från trakten.

»Längs vattendragen finns lämningar av kvarnar, stampar och trådragerier, ibland förlagda till otillgängliga platser där naturen skapat förutsättningar för anordnande av verken.«

hälsobringande kraft kan den noggranne lantmätaren ha tagit med i sitt kartläggningsarbete.

Kulturarv i dilemma

Inom ramen för miljöarbetet för miljö kvalitetsmålet *Levande sjöar och vattendrag* har det uppkommit situationer då kulturarvets vattendragsanknutna lämningar och byggnationer ställts mot arbetet med biologiskt återställande av vattendrag. Dammar har rivits ut, lämningar har undanröjts för att skapa förutsättningar för fiskvandring och annat djurliv. Detta medför att de fysiska spåren av vattendragens kulturhistoria försvinner.

Inventeringen av de kulturhistoriska miljöerna vid en rad vattendrag är nu klar. Rimligen måste utarbetade former för samverkan och respekt följas. De historiska spåren i landskapet får inte raderas, det är angeläget att bevara det kulturarv där vatten som resurs historiskt har skapat välstånd i bygd och rike. Man bör verka för en helhetssyn för att uppnå goda och långsiktiga resultat i ett komplicerat miljöarbete, angeläget för oss alla och särskilt för kommande generationer.

Visioner, verklighet, värden

Inventeringsarbetet av vattendragens kulturlämningar har kommit att beröra såväl den enskilde bondens lilla kvarn eller stamp i bäckfåran som stormaktstida storskaliga projekt i de stora huvudåarna. På 1600- och 1700-talen fanns till exempel från statsmaktens sida planer att göra Nissan till en transportled för kom-

Levande sjöar och vattendrag

Riksdagen beslutade den 28 april 1999 om femton nationella miljö kvalitetsmål för Sverige. I november 2005 antogs ett sextonde om biologisk mångfald. »Arbetet med att nå miljö kvalitetsmålen och generationsmålet utgör grunden för den nationella miljöpolitiken. Miljö kvalitetsmålen med preciseringar ska ge en långsiktig målbild för miljöarbetet och fungerar som vägledning för hela samhällets miljöarbete, såväl myndigheters, länsstyrelser, kommuners som näringslivets och andra aktörers.«
(Källa Naturvårdsverkets hemsida <https://www.naturvardsverket.se/Miljoarbete-i-samhallet/Sveriges-miljomal/Miljo kvalitetsmalen/>)

Miljö kvalitetsmålet nr 8 *Levande sjöar och vattendrag* berör bevarandet av vattendragsanknutna kulturmiljöer. »Sjöar och vattendrag ska vara ekologiskt hållbara och deras variationsrika livsmiljöer ska bevaras. Naturlig produktionsförmåga, biologisk mångfald, kulturmiljö värden samt landskapets ekologiska och vattenhushållande funktion ska bevaras, samtidigt som förutsättningar för friluftsliv värnas.«

Länsstyrelsen i Jönköpings län genomför inom ramen för det nationella miljö kvalitetsmålet *Levande sjöar och vattendrag* inventering av kulturlämningar längs vattendragen. Syftet för kulturmiljö värdenas del innebär att ta fram kunskapsunderlag som verksamma instrument i miljö målsarbetet.

munikation, virkestransport och sjöfart från det inre av Småland till

Halmstad. Dessa planer blev aldrig genomförda, men flottning för husbehov har bedrivits längs vissa sträckor redan på 1600-talet. Sedermera, från 1800-talets senare hälft fram till 1950-talet kom dock Nissan och dess åsystem att bli Sydsveriges viktigaste flottningsled.

Längs vattendragen finns lämningar av kvarnar, stampar och trådragerier, ibland förlagda till otillgängliga platser där naturen skapat förutsättningar för anordnande av verken. Idag kanske bortglömda, men de upptrampade stigarna leder den skarpögde och nyfikne till platsen. I andra fall är platserna mer åtkomliga och därtill skyltade, besöksvärda och iordningsställda för att ta emot intresserade besökare som vill ta del av platsens och vattenledens kulturhistoria. Ett exempel är Spaafors sågverk, en väl skyltad anläggning som även belyser det tidigare Spaafors bruks historia. Ett annat är Valåns flottningsränna – ett påtagligt minne över flottningshistoriken i Nissans åsystem.

Kulturarvsmiljöerna har ett mervärde och i miljö målet *Levande sjöar och vattendrag* anges att förutsättningar för friluftsliv ska värnas. Förutom fritidsfiske kan det till exempel vara att möta historien i landskapet genom vandringsleder och besöksplatser där kulturminnen vid vattendragen i skön terräng är omistliga beståndsdelar i upplevelse och rekreation. ✕

LINNÉA KALLERSKOG är arkeolog vid Jönköpings läns museum.

På fotografiet syns flera dingar på Vättern nedanför Vista Kulle, Huskvarna, omkring 1945–47. Fotograf är troligen Alexis Ås.

»Två barn fick plats i båten, som paddlades fram. Ibland använde barnen ett segel.«

En båt för lek på vattnet

I läns museets föremålssamling finns en annorlunda liten barnbåt som kallas »dinge«. Den är byggd av masonit och trä, har flat botten och låga kanter. Två barn fick plats i båten, som paddlades fram. Ibland använde barnen ett segel i båten. Paddeln och seglet fanns inte kvar när båten 2010 skänktes till museet av Bertil Ås i Huskvarna. Han berättade att paddeln till en dinge kunde tillverkas av rundstav eller hasselgren med masonit-skivor i var ände.

Båten i museet användes av barn på Vätterns östra sida, nära Huskvarna, på 1940- och 50-talet. Ägaren var Janne Björk i Huskvarna. Hans båt var tillverkad av en snickare och de andra barnen i sommarstugeområdet vid Vista Kulle tyckte att den var lite finare än deras egna hemmabyggda dingar.

Att tillverka en dinge blev populärt vid den här tiden, kanske med hjälp av ritningar från tidskriften »Teknik för alla«. Materialet masonit gav möjlighet att göra enkla konstruktioner för en billig penning. Masoniten var dessutom böjlig. Dingar kunde även köpas färdiga i sportaffärer.

Museet har ett fotografi (till vänster) av en annan dinge på Vättern. I båten sitter pojkarna Tom Andersson och Crister Blomm som är ute och fiskar vid Oset i Huskvarna i början av 1960-talet. Fotografiet är taget av Huskvarnafotografen Evert Andersson (1915–1978), far till pojken Tom.

Ytterligare ett fotografi med en dinge finns i museet. Bilden (ovan) är tagen vid Vättern nedanför Vista Kulles sommarstugeområde, norr om Huskvarna, omkring 1945–47. I båten sitter bröderna Per Ove och Bo Rune »Nunne« Ås. Pojkarna hade dingens tillsammans, som de förmodligen fått hjälp av sin far Alexis Ås att bygga. Fotograf är troligen fadern.

Hemslöjdens skattkista

Två snidade prydnadsänder av trä med dekorativ bemålning och omkring 7 cm höga finns i föremålssamlingen. De tillverkades för Jönköpings läns hemslöjdsförening på 1940-talet. Föreningen grundades 1909 för att främja hemslöjdens utveckling i länet. Det skulle ske genom bland annat rådgivning till slöjdare, förmedling av mönster, modeller och material, och drift av en butik i Jönköping för avsättning av slöjdarnas produkter. Under årens lopp engagerades ett stort antal väver, brodöser, möbelsnickare och andra slöjdare, liksom mönsterriterskor och textilkonstnärinnor i föreningens verksamhet.

Efter närmare 80 år gick föreningen i konkurs 1986 och butiken lades ned. Föreningens stora samling av mönster, modeller, fotografier och prover på sålda produkter övergick då i Jönköpings läns museums ägo. Museets dåvarande intendent Anna Maria Claesson beskriver samlingen som »En skattkista fylld med skönhet, färg, form och hantverksskicklighet!». Arkivhandlingarna överfördes till Jönköpings läns folkrörelsearkiv. Lästips: Claesson, Anna Maria (2003). *Frostrosor och tulpaner: Jönköpings läns hemslöjdsförenings samling 1909–1986*. Jönköpings läns museum.

Undergörande vatten

I läns museets accessionskatalog för år 1924 är en flaska inskriven som: »Ölflaska och ölkork med bäckvatten.« Dess proveniens anges som Småland, Sunnerbo härad, Hamneda socken, »Johannes i Lilläng«. Två etiketter på glasflaskan talar om att innehållet är Hamnedavatten.

I Hamneda bodde i början av 1900-talet en person som kallades Johannes i Lilläng. Vid hans hus rann en bäck i nordlig riktning. I äldre tider ansågs att vatten som rinner mot norr besitter magiska egenskaper. I södern bor livet, det friska och goda, medan i norr håller döden, det sjuka och onda hus. Att dricka eller offra i vatten som rann från söder mot norr, betydde att man fick söderns egenskaper i sig. Johannes i Lilläng rekommenderade sina patienter att ta in vatten »en gång i ny och en gång i nedan«. Så småningom satte myndigheterna stopp för Johannes verksamhet.

Något vatten finns inte längre kvar i flaskan. Hamneda ligger heller inte i Jönköpings län. Men givaren av flaskan kommer från länet – Bror Kugelberg (1868–1947), som bodde på Ekebergs gård söder om Jönköping. Han var kapten vid Jönköpings regemente samt en stor hembygds-kämpe och fornminnesvårdare.

VATTEN I SAMLINGARNA

Jönköpings läns museums samlingar är fyllda med föremål från olika tider. Vi bad *Maria Ridderberg*, verksamhetsutvecklare för samlingarna, att göra en djupdykning i jakt på föremål som har med vatten att göra.

Föremålsfoto Conchi Gonzalez

»Yxa från Säbysjön nära Tranås är sannolikt från 1500-talet. Kanske har den hamnat där när den danske fältherren Daniel Rantzau var på krigståg i Säbytrakten år 1568.«

Fiskelycka

Till Jönköpings läns museum skänktes 1992 en stridsyxa, en så kallad rytthammare. Givaren Sören Laago berättade att han och sonen åkte på en fisketur på Säbysjön, 6 km söder om Tranås, den 11 augusti 1992. De rodde ut från bryggan nedanför Säby kyrka och vidare mot Björnklo, på andra sidan sjön. Där kastade de ankare. Fiskelyckan var dock dålig, så de bestämde sig för att flytta på sig en liten bit. Sonen kastade på nytt i ankaret. Här var fiskelyckan bättre. Efter några timmar beslöt de sig för att åka hemåt. Sonen drog upp ankaret. »Till hans stora förvåning hängde det en gammal yxa på ankaret!« berättade pappan.

Yxa från Säbysjön nära Tranås är sannolikt från 1500-talet. Kanske har den hamnat där när den danske fältherren Daniel Rantzau var på krigståg i Säbytrakten år 1568.

För färd på fruset vatten

I äldre tider var frusna sjöar och vattendrag de bästa vägarna att ta sig fram vintertid. Ett färdmedel för detta var skridsko, som även kunde användas för lek på isen. Den äldsta typen av skridsko är den så kallade isläggen, som gjordes av djurben, vanligen mellanfotsbenet från nötkreatur eller häst. För bättre glid smordes undersidan av läggen med fett. Hål kunde borras i djurbenen för att snöra fast dem på skorna. Det gick inte att ta skär med isläggar. Istället använde åkaren en stav att staka sig fram med över isen. Arkeologiska fynd av isläggar finns från förhistorisk tid och medeltid. Skridskoåkning med isläggar förekom in på 1800-talet.

Islägg från 1640-talet, tillverkad av ett mellanfotsben av nötkreatur. Benet påträffades 2008 vid arkeologisk undersökning i kvarteret Ansvaret, mellan Smedjegatan och Södra Strandgatan på Öster i Jönköping.

Bilden visar skridskoåkare med isläggar fastsurrade på fötterna. Åkarna skjuter sig framåt med stav. Träsnitt ur Olaus Magnus verk Historia om de nordiska folken, utgiven första gången 1555.

»Den äldsta typen av skridsko är den så kallade isläggen, som gjordes av djurben, vanligen mellanfotsbenet från nötkreatur eller häst.«

»De vanligaste stygnen var korsstyggn och halva korsstyggn, så kallade *petits points*.«

Väskor för resor med ångans kraft

Två väskor i läns museets samling är prydda av motiv med modern teknik för resande och transporter under andra hälften av 1800-talet. På den stora väskan (48 x 38 cm) tuffar ett ånglok med namnet Fortuna fram. Den mindre väskan (33 x 27 cm) har ett motiv med en ångbåt med segel på böljande blått vatten. Väskorna är delvis försedda med skinn, de har metallbygel och läderhandtag, broderiet är av ylletråd. Den stora väskan är troligen sydd på 1860-talet av Jenny Malmberg, gift med handlare Almén, och skänkt till läns museet av Ida och Tor Almén i Jönköping 1941. Den mindre väskan skänktes av fornminnesföreningens intendent, major S.E. Engdahl, Jönköping, 1932.

Vid 1800-talets mitt blev det populärt bland borgerliga kvinnor att brodera ytfyllande mönster i rutsystem på en bottenväv av någon grov tuskaftad vävnad. Under senare delen av 1800-talet användes stramalj, en gles vävnad. De vanligaste stygnen var korsstyggn och halva korsstyggn, så kallade *petits points*. Tryckta och handkolorerade broderimönster på rutade pappersark fanns till salu för handarbetet.

Olika modeller av skridskor från 1800- och 1900-talet hämtade ur läns museets föremålssamling. Några består av järnskena infälld i träplatta, en annan modell har både skenor och fotplattor tillverkade av järn. Uppe till höger syns ett par så kallade halvrör, där stålskenan är infälld i ett rör. Samtliga modeller spändes fast på skon med läderremmar eller snören.

Lästips:

Berg, Gösta. 1940. Islägg och skridskor. Fataburen 1943. Nordiska museets årsbok. Nationalencyklopedin (internet), uppslagsord skridskor.

Med en fiskares blick

Anders Rydell berättar sportfiskets historia
och minns barndomens spaning efter bäcköring.

I

TIDIGT OM MORGONEN brukade mamma skjutsa upp mig till Tabergsån, där den flyter nedanför Tabergs topp. I ryggsäcken hade jag några leverpastejmackor, en termos med chokladmjölk och i handen ett gammalt flugspö i glasfiber som jag en gång ropat in på auktion. Det var tidigt 1990-tal och jag var i tioårsåldern. Första mackan åt jag sittande på en stor granitsten, vid en smal remsa mellan ån och järnvägsspåret. Jag minns doften av bränt järn när Krösa-tågen for förbi — men min blick var riktad mot den lilla höljan nedanför. Ibland såg jag de långsmala skuggorna när de svepte över sandbottnen, men oftast var de osynliga vålnader i Tabergsåns mörka humusfärgade vatten. Bara när de gick upp för att fanga en bäckslända avslöjade de sig. Det var dem jag väntade på. Bäcköringarna.

Medan solen steg fiskade jag mig nedströms. Många timmar senare, om sena eftermiddagen, hämtade mamma mig sådär en mil nerströms vid Hovslätts hembygdsgård.

*»Med tiden lär du dig
läsa ett vatten som en
bok, instinktivt tänker
du som en öring.«*

Under de här åren lärde jag känna varje hölja, varje sten, varje djupkant och varje fåra där de mystiska bäcköringarna gömde sig. Att läsa ett vatten är en konststart. Det kräver erfarenhet och kunskap — vid vilka stenar sländor kläcker om våren och från vilka grenar bärfisar och myror faller under sensommaren. Men det kräver också fantasi, att föreställa sig virvlarnas vägar och nycker.

Med tiden lär du dig läsa ett vatten som en bok, instinktivt tänker du som en öring. Kärleken till denna konst har aldrig övergivit mig. Så fort jag vandrar förbi ett vatten, så bara en liten värbäck, drar strömmen i mig. Ögonen söker höljan.

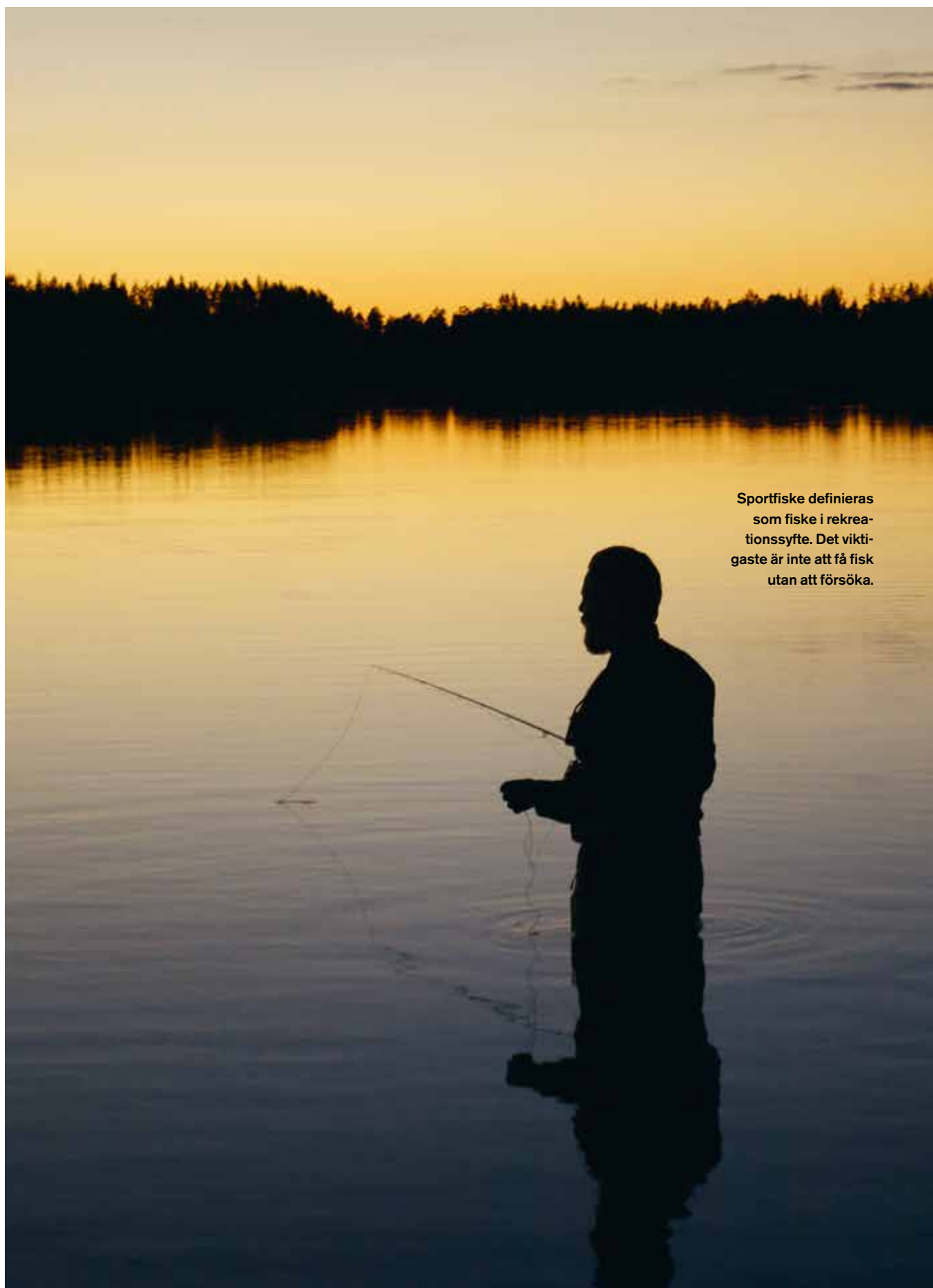
II

ORGANISATIONEN Sportfiskarna uppskattar att två miljoner svenskar på något sätt ägnar sig åt sportfiske årligen. I Jönköpings län är sportfisket särskilt starkt rotat.

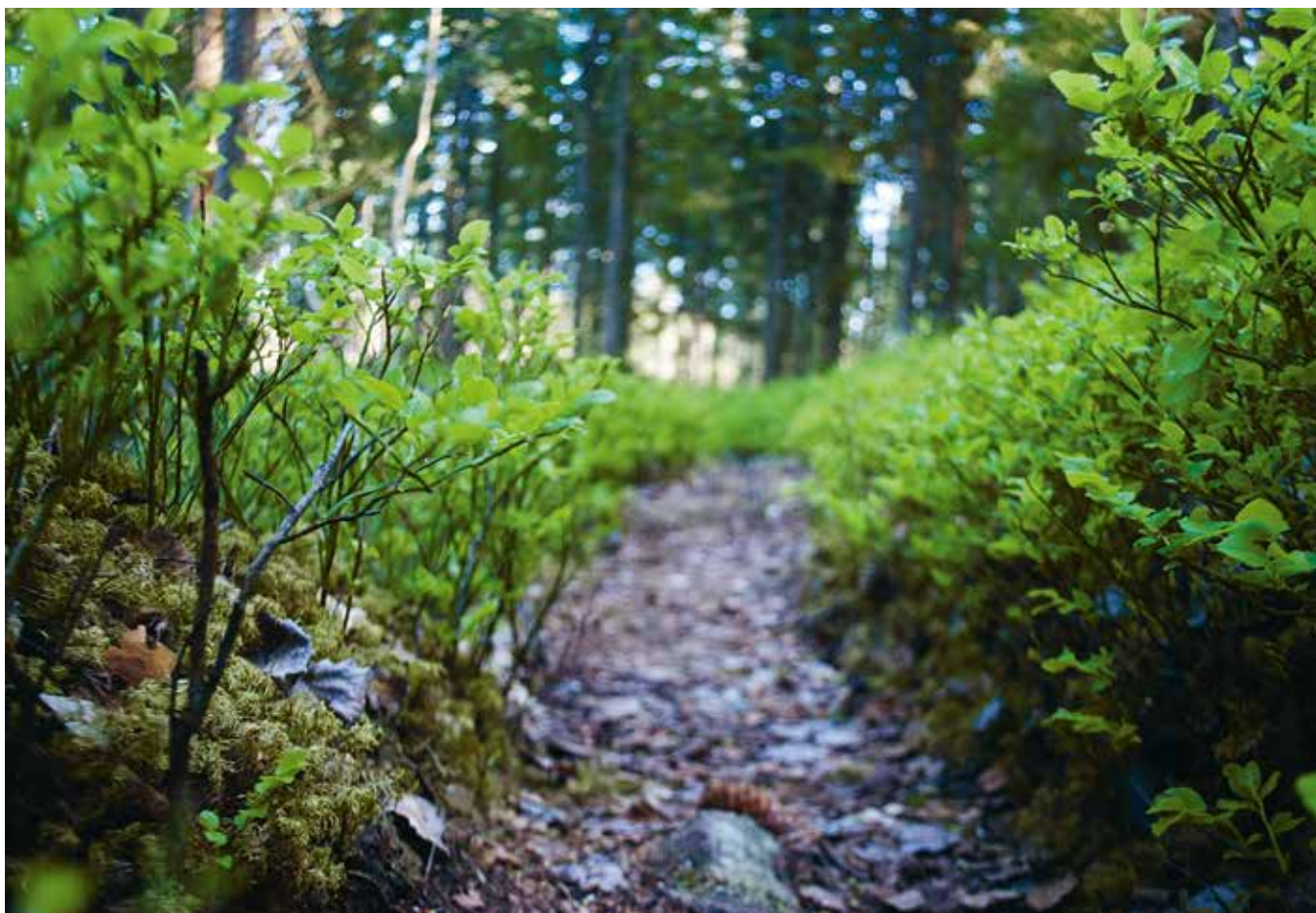
Men vad är egentligen sportfiske? Sportfiske definieras som fiske i rekreationssyfte, där handlingen har ett egenvärde. Det viktigaste är inte att få fisk utan att försöka. När detta slags fiske uppstod är inte helt enkelt att kartlägga.

Den romerska författaren Claudius Aelianus som levde på 200-talet e. Kr. beskrev hur makedonska fiskare använde en metod som liknar dagens flugfiske med en lina och ett spö, där de »fäster röd ull runt en krok och fäster vid ullen två fjädrar som växer under tuppens halsflik«.

Men det finns också tidigare omnämnanden i både antika och japanska källor. Det är inte osannolikt att människor faktiskt fiskade redan vid denna tid av rent nöje — även om det i huvudsakligen handlade om fiske för husbehov.

Sportfiske definieras
som fiske i rekrea-
tionssyfte. Det vikti-
gaste är inte att få fisk
utan att försöka.

Industrialisering,
betald semester och
fenomenet »fritid« var
viktiga faktorer för
sportfiskets framväxt.

SPORTFISKE I MODERN tappning uppstod i egentlig mening i 1500- och 1600-talets England. Redan 1496 publicerades fiskeguiden *A Treatyse of Fysshynge wyth an Angle* av den medeltida författaren Juliana Berners (det råder dock delade meningar om hon verkligen var författare). Men det var under 1600-talet som en mer filosofisk hållning till fiske tog form. Poeten John Dennys, som sägs ha varit fiskekompis med William Shakespeare, gav i *The Secrets of Angling* (1613) sportfisket en lyrisk dimension:

»Of angling and the art thereof
I sing
What kind of tools it doth behove
to have
And with what pleasing bayt a man
may bring
The fish to bite within the watry
wave.
A work of thanks to such as in a
thing
Of harmless pleasure have regard
to save
Their dearest soules from sinne and
may intend
Of pretious time some part thereon
to spend.«

UNDER 1600-TALET skulle en våg av fiskelitteratur följa — inte minst efter engelska inbördeskriget i mitten av seklet. Den anarki och det kaos som landet kastades in i fick många engelsmän att söka lugn och tröst i fisket. 1653, bara något år efter kriget publiceras det verk som sedan dess betraktats som sportfiskets standardverk: Izaak Waltons *The Compleat Angler*. Waltons verk, som är en blandning av lyrik, prosa och handbok, lade grunden för ett djupare poetiskt och filosofiskt förhållningssätt till sportfisket. Det utvecklades från en nödvändighet till passion och livsstil — ett sätt för människan som förkastats från Edens lustgård att återigen närma sig ett naturtillstånd.

»Det är en utveckling som följer i spåren av industrialisering, urbanisering och välfärdssamhällets framväxt.«

Det var knappast en tillfällighet att detta skedde i det land där rationalismen och industrialismen skulle leda vägen till en ny era.

Gentlemannasporten skulle, som så mycket annat, följa med det brittiska imperiet ut i världen. Att man idag kan finna den europiska öringen i strömmar från Nordamerika till Patagonien, Sydafrika och Nya Zeeland är ett resultat av brittiska flugfiskares hemlängtan till de brittiska öarnas kalkströmmar.

Men flugfiskare från Storbritannien skulle även söka sig till vatten norrut — till Skandinavien.

— De första brittiska flugfiskarna kom hit under 1830-talet, berättar William Moberg Faulds, fiskeprofil och ordförande för Skandinavien's äldsta tidskrift om flugfiske — *Flugfiske i Norden*.

Vad de fann i Norden var de jungfruliga vatten som höll på att försvinna i det alltmer industrialiserade Storbritannien, både genom föroreningar och utbyggnad av vattenkraft.

— De sökte sig i första hand till de strömmande vatten som fanns här och i Norge. Det var ett otroligt lax- och havsöringsfiske. Då var strömmarna helt outbyggda, berättar William Moberg Faulds.

Redan i början av 1800-talet fanns det »allmogefiskare« i Sverige som använde flugfiskelika metoder. Det finns också vissa bevis som pekar på att samer fiskade med flugor redan under 1700-talet. Det var dock eng-

elsmän som introducerade det moderna fisket, inte minst flugfisket, i Sverige. Under mitten och andra hälften av 1800-talet vallfärdade engelska flugfiskare till Sverige — i första hand till Norrland.

Det skulle dock dröja ytterligare en tid innan sportfisket som identitet — och sedermera utbrett folknöje — etablerades. När den första jakt- och fisketidskriften *Från skog och sjö* utkom i Sverige 1908 nämndes ordet »sportfiske« redan i första numret. Tidskriften skrev även om »engelskt fiske« — dagens flugfiske.

NÄRMARE TIO ÅR senare grundades organisationen Sportfiskarna. Det är under de kommande decennierna som sportfisket ska växa till en folk-rörelse. Det är en utveckling som följer i spåren av industrialisering, urbanisering och välfärdssamhällets framväxt. Betald semester och föreställningen om »fritid« var viktiga förutsättningar. Sportfiske är i mångt ett modernt fenomen samtidigt som det alltid har funnits ett civilisationskritiskt drag. De »jungfruliga vatten« som lockade de första sportfiskarna till Sverige försvann snabbt. Den kraftiga utbyggnad av vattenkraften som skedde — i första hand under 1900-talets första hälft — drabbade den vandrande lekfisken enormt hårt. Många bestånd utplånades.

Omkring 85 % av Sveriges vatten-drage har i någon form byggts ut. Denna »urkatastrof« i sportfiskarnas ögon har med vemod skildrats av författare som Hans Lidman och Nils Färnström. Men det är också anledningen till varför ett etiskt förhållningssätt till fisket, fiskevård och återställande av biotoper har utvecklats till en viktig del av sportfiskets verksamhet. Samtidigt finns också här en paradox, att det moderna sportfisket är en produkt av samma industrialisering som förstört fiskens levnadsmiljö. Däri ligger tragedin i syndafallet.

Att läsa ett vatten
är en konst. Det
kräver erfarenhet
och kunskap.

BARNDOMENS VÄG nedströms, från Taberg till Hovslätt, är inte bara ett lustminne. Det präglade i mig ett vemod som i någon mån ryms inom alla som på ett djupare plan ägnat sig åt sportfiske — en djup känsla av förlust. Vandrigen nedströms gick genom ett sönderbrutet och i många fall förstört landskap. Ås många utbyggda dammar bar namn som avslöjade deras historia — Massadammen, Masugnsdammen, Kvarndammen. Idag finns fortfarande 12 dammar kvar som stoppar upp denna lilla å — och den Vätteröring som en gång i tiden vandrade ändå upp till Taberg. Stammen av bäcköring som mot alla odds överlevt 1900-talet har hållits levande bland annat tack vare utsläpp av kalk som förhindrat den försurning som uppstod genom utsläpp av luftföroreningar. Historien är ofta dylik i andra tillflöden till Vättern. I Motala ström lekte en storväxande öringstam som kunde nå vikter upp emot 20 kilo — något helt osannolikt idag. Dessa öringar dog ut genom den massiva utbyggnaden av strömmen — idag finns 25 kraftverk. Den sista storöringen hävades upp i slutet av 1940-talet.

I JÖNKÖPINGS LÄN har ett av världens mest berömda fiskevatten sin källa. Den 23 mil långa Emån flyter från Storesjön i Nässjö ner till Em i norra Kalmarsund, där den flyter ut i Östersjön. Emån har en helt unik biotop men har också utsatts hårt av mänsklig påverkan. Ända från 1500-talet till 1980-talet har ån varit föremål för invallning och sänkning för att minska översvämningens risk. Emån är Nordeuropas viktigaste biotop för den europeiska malen — men för flugfiskare är den känd för något annat: havsöringen. Efter första världskriget sökte sig flugfiskande engelsmän till Emån som hade fått rykte om sig för att hysa enorma havsöringar. Redan 1929 slog britten Walter H. Barret världsrekordet på

»Efter första världskriget sökte sig flugfiskande engelsmän till Emån som hade fått rykte om sig för att hysa enorma havsöringar.«

flugfångad havsöring med en fisk på 12,1 kilo. Ytterligare åtta gånger har ån stått för världsrekord på havsöring — det nuvarande världsrekordet på 15,3 kilo härrör från 1993. Idag är det endast den nedre sträckan som hyser dessa världsberömda fiskar. Men när förste fiskeriassistent Filip Trybom på 1890-talet sammanställde en rapport konstaterades att havsöring och lax vandrade ända upp till Ädelfors i Jönköpings län — där fisk ljustrades närmare 15 mil från mynningen i Östersjön. Laxar över 25 kilo rapporterades. Den exploatering som följde med utbyggnad av kraftstationer skulle krympa fiskens möjlighet att vandra från 15 mil till 5 kilometer. Därmed gick Jönköpings län miste om ett världsberömt fiske.

MEN RUNT VÄTTERN och i Jönköpings län växte sportfisket — och inte minst flugfisket — fram under samma tid som de naturliga vattenbiotoperna slogs ut genom föroreningar, vattenkraft och oreglerat fiske. Många av de sportfiskeföreningar som finns i länet bildades i mitten av 1900-talet. Till exempel grundades 1961 Värnamo Sportfiskeklubb. För många av dessa klubbar var aldrig fiske efter vild ädelfisk en möjlighet. Istället anlade klubben, som så många andra, artificiella vattenmiljöer. Klubben arrenderade 1961 Kalvsjön av Ohs bruk där man inplanterade regnbågslox — en amerikansk laxfisk som inte kan föröka sig i vattenmiljön. Sjön och

klubben är fortfarande aktiv och känd som ett av finaste vattnen av detta slag i Sverige. Det finns till och med ett flugmönster uppkallat efter sjön: Kalvsjösländan.

I Jönköpings län är sportfisket idag starkt. Nyligen publicerade Länsstyrelsen i Jönköping rapporten »Fritidsfiske och fisketurism« som uppskattade att 50 000 boende i länet ägnar sig åt fritidsfiske. 87 procent av länets vattenyta (1100 km²) är upplåtet till sportfiske. Så sent som hösten 2018 öppnade organisationen Sportfiskarna ett nytt regionkontor i Jönköping — ett tecken på sportfiskets ställning i regionen. Och vartannat år arrangeras Sveriges största sportfiskemässa på Elmia i Jönköping.

SPORTFISKEETS STARKA ställning i regionen har också bidragit till att vända utvecklingen. Sportfiskarnas långvariga kamp för att återställa förlorade biotoper har givit resultat. De senaste decennierna har ett stort arbete genomförts på detta område i Jönköpings län. Många av Vätterns 148 tillflöden har rensats från dammar, lekbottnar har skapats och fiskvägar anlagts. Idag vandrar öring från Vättern upp i åtminstone 70 av dessa tillflöden, enligt den nyutkomna boken *Vättern — Fisk och fiskare*.

Även i mitt gamla hemnavatten Tabergsån är denna utveckling synlig. Sedan jag fiskade där i början av 1990-talet har fyra dammar rivits eller sänkts — vilket möjliggjort att Vätteröringen idag vandrar nästan ända upp till Taberg. Hösten 2018 genomfördes ett arbete för att förbättra vandrigen vid Kvarndammen i Hovslätt.

Jag drömmer nu om att återvända till den stora granitstenen, mellan ån och järnvägsspåret. Jag gissar att de ännu döljer sig där, som långsmala skuggor som sveper över sandbotten. ✕

ANDERS RYDELL är författare, journalist och flugfiskeentusiast.

Klimatförändringar som berör oss

Det går inte att tala om vatten utan att förr eller senare komma in på klimatet. Översvämningar, torka och global uppvärmning. Meteorologen *Joel Mellin* reder ut hur klimatförändringarna påverkar oss globalt och lokalt.

GENOM ALLA TIDER har vi människor varit beroende av vatten och kommer så alltid att vara. Redan under antiken fanns väl utvecklade vattensystem som försåg romarna med det vatten som behövdes som dricksvatten men också för deras många badhus. Ännu längre tillbaka i tiden fanns avancerade vattensystem som i det forna babyloniska riket måste ha försörjt ett av världens sju underverk; de hängande trädgårdarna.

Idag är inte vattnet av mindre betydelse än förr. Snarare tvärtom, då vi behöver vatten också för industrier och för en folkmängd som är större än den varit vid vilken tidpunkt som helst tidigare i mänsklighetens historia. Vattnet spelar också en betydande roll i naturens eviga kretslopp som styr väderförhållanden och klimat. Dessa klimatförhållanden har under lång tid varit i stort sett de samma, och för hundra år sedan var det ingen som kom på tanken att dessa förhållanden skulle kunna rubbas på mindre än ett sekels tid.

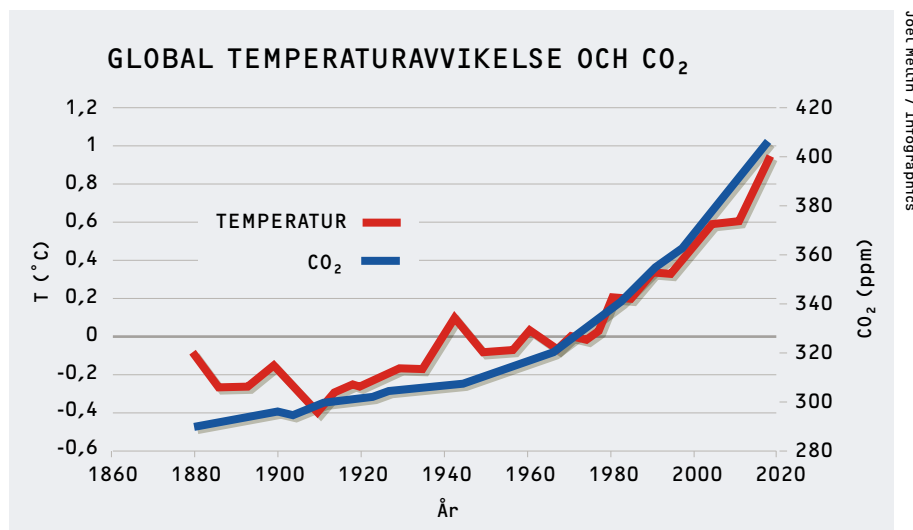
Vattenånga är med sin relativt höga koncentration i atmosfären den gas som har störst betydelse för växthuseffekten. Utan vattenångan skulle vårt klimat vara betydligt kallare än det är idag. I takt med den globala uppvärmningen som fått jordens medeltemperatur att

stiga kraftigt har dock vattenångan i atmosfären börjat bli ett allt större orosmoment. Då temperaturen ökar kommer nämligen också mängden vattenånga i luften att öka eftersom varmare luft kan bära på mer vattenånga. Detta leder till en så kallad positiv återkoppling, som betyder att det blir ännu varmare. Den extra vattenångan fungerar som en växthusgas och värmer upp jorden ytterligare, vilket gör att mängden vattenånga i luften kan öka ännu mer.

Sedan år 1880 har den globala medeltemperaturen ökat med omkring en grad (figur 1).

DET LÅTER KANSKE INTE alls mycket, men för att vara medeltemperaturen för hela världen är det väldigt mycket. Kopplar vi temperaturökningen till vatten betyder det inte bara att det kan utgöra skillnaden mellan snö och regn för ett givet område, utan också att de största glaciärerna vi har på jorden kan börja smälta, istället för att vara i jämvikt eller öka i omfattning. De största glaciärerna är de vi kallar inlandsisar och som finns på Antarktis och Grönland. Data från NASA visar att något hänt den sista tiden, främst med Grönland, men också med Antarktis

Figur 1: Temperaturökningen tillsammans med koldioxidökningen. Data från NOAA och NASA.

Joel Mellin / Infographics

Vretaholmsvägen,
Gränna, totalt
underminerad.

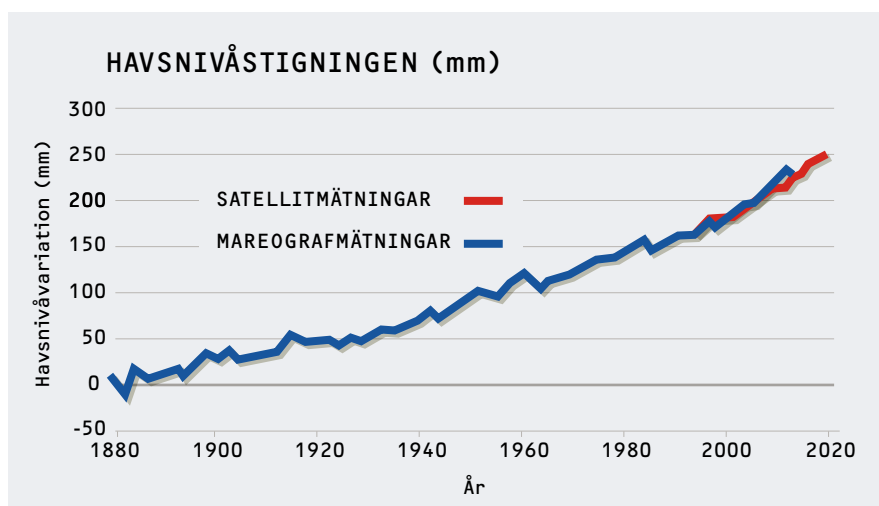

(figur 2). Den totala isvolymen har enligt satellitmätningar minskat betydligt och trenden ser ut att fortsätta.

DEN DIREKTA PÅVERKAN som vi ser av detta är en stigande havsnivå som för närvarande är drygt 3 mm per år (figur 3). Konsekvensen av att glaciärer smälter är emellertid inte bara en stigande havsnivå. Runt omkring jorden flyter många floder som förser städer, byar och tillhörande lantbruk med vatten.

Floderna kommer från bergsområden med glaciärer. När glaciärerna smälter riskerar floderna i längden att torka ut, och därmed torkar också, bildligt talat, jordbruket ut. Det är nog inte svårt att föreställa sig att havsnivåstigningen för många människor redan haft en påtaglig inverkan. Ibland har hela folkgrupper i Stilla havet behövt flytta på sig för att havet ätit upp allt mer av kustremsan.

VILKEN BETYDELSE HAR DÅ klimatförändringarna för vårt eget land Sverige? Stannar man endast några sekunder vid tanken att temperaturen kommer att öka med någon grad är det lätt att tro att vi inte blir så värst drabbade vid en fort-

Figur 3: Havsnivåstigningen globalt från 1880 till nutid.

satt global uppvärmning. Tänker man dock lite vidare inser man ganska snart att det är mycket som hör ihop i klimatsystemet och påverkar varann. Detta har också forskarna fått bekräftelse på flera gånger de senaste åren.

2018 kom en forskarrapport som visade på att isens avsmältning runt Arktis kan komma att rubba klimatet över större områden (The influence of Arctic amplification on mid-latitude summer circulation, Nature, 20 Augusti 2018). Ovanför oss, högt upp i atmosfären där flygplanen går på sin

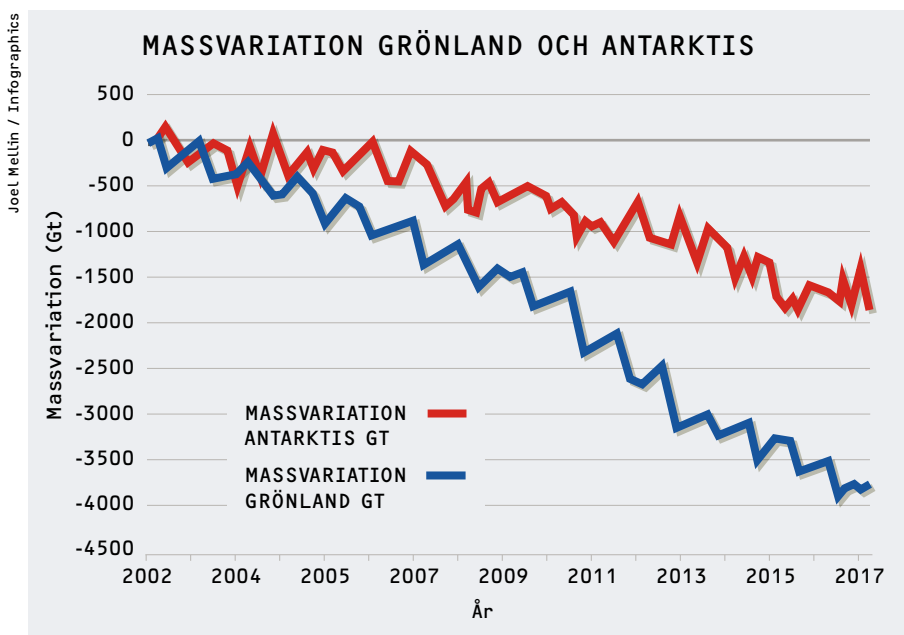
högsta höjd, finns det vi kallar för jetströmmen. Det är ett kraftigt vindbälte som slingrar sig runtomkring jorden på våra breddgrader. Vindströmmen uppkommer av att det finns stora temperaturskillnader mellan den varma ekvatorn och jordens betydligt kallare poler.

Det har visat sig att polerna i större grad påverkas av den globala uppvärmningen än områdena runt ekvatorn. De värms upp mycket snabbare och därmed minskar temperaturskillnaden mellan polerna och ekvatorn. Detta leder i sin tur till att jetströmmen avtar i styrka, och det är något man har sett redan hänt. Exakt vad detta betyder för klimatet är fortfarande något höljt i dunkel, men mycket forskning pågår och det finns redan väl utvecklade hypoteser om hur det kan påverka också vårt land.

När jetströmmen stannar av tror man att vädret också kan komma att »stanna av«. Med detta menas att vi kan få en viss typ av väder som blir liggande över oss en längre tid innan det byts ut mot en annan typ av väder. Följaktligen blir vädret mer extremt då det kan betyda att ett lågtryckssystem med mycket regn kan ligga kvar över ett område i flera veckor, eller tvärtom att ett högtryck med sol och uppehåll kan bestämma vädret under en lång tid och ge torka.

Men, kanske någon säger, har vi inte alltid historiskt sett haft extrema väderhändelser med antingen översvämning-

Figur 2: Massvariationen för Grönland och Antarktis. Data från NASA.

T v: Översvämning, troligen 1940-tal, möjligen i Jönköping. Mitten: Joel Mellin bor och verkar i Gränna.
T h: Gamla riksettan mellan Gränna och Ödeshög efter regnandet i juli 2007.

ar eller torka? Jovisst har vi det, överallt på jorden och också i Sverige finns det belägg för allehanda extrema väderhändelser. Skrivna rapporter, målningar, sägner och avtryck i naturen visar att det med jämna mellanrum förekommit sådana händelser.

MEN DET SOM VÄNTAS hända i framtiden är att de extrema händelserna kommer tätare och tätare och delvis också med än större kraft. Vi kan aldrig säga att en enskild väderhändelse beror på klimatförändringar, men om en sådan händelse upprepas många gånger under en kortare tid blir det däremot tydligare att det inte bara är en händelse som beror på naturliga svängningar i klimatet. Med en tärning kan vi slå en sexa en gång, två gånger, tre gånger och kanske till och med fyra gånger i rad. Men om vi slår en sexa tio eller femton gånger i rad förstår vi att det är något som inte stämmer, och det är något liknande som börjat hända på senare tid.

Två exempel på extrema väderhändelser i närtid, men av helt motsatt verkan, ägde rum i Vätterbygden 2007 och 2018. I juni och juli 2007 hade vädret låst sig i ett system av evigt inkommande lågtryck med intensivt regnande över Skandinavien och just området runt Gränna drabbades allra värst.

Det började redan den 20 juni. På Högemålsens station några kilometer nordost om Gränna föll 52 millimeter regn fram till 23 juni på morgonen. Det är lika mycket som det normalt kommer på hela juni månad för detta område. Den 26 juni kom det ytterligare 81,2 millimeter regn, så att det totalt när juni

var slut hade fallit 174,1 millimeter under den månaden. Det var alltså tre gånger mer än normalt och marken var fullständigt mättad.

Det skulle dock visa sig att vädret fortfarande var helt fastlåst och lågtrycken fortsatte att rulla in på i princip samma bana. Den 3 juli kom 29,2 mm och den 7 juli 21,3 mm. Sedan öppnade sig himlen fullständigt igen den 8 juli och gav ifrån sig 77 mm till på ett enda dygn. Då marken var helt mättad gav det upphov till kraftfulla översvämningar och underminering av marken i hela området. Under juli kom det totalt 213,9 mm regn i Gränna och alltså 388 mm på två månader. Även Huskvarna och Jönköping fick mycket regn den junimånaden med 168,3 mm men klarade sig undan någon större översvämning i juli tack vare att det då »endast« kom 111,8 mm, vilket var drygt 100 mm mindre än i Gränna. Men riktigt regnigt var det minsann även där.

DEN ANDRA EXTREMA väderhändelsen inträffade våren och sommaren 2018. Aldrig tidigare har vi haft en sådan lång värme- och torrperiod. Redan i maj hade Jönköping sju högsommarvarma dagar och under resten av sommaren följde sedan fyrtio högsommarvarma dagar till. Både maj och juli gick till historien som de varmaste och soligaste hittills i stora delar av Sverige och regnet lyste till stor del med sin frånvaro. Endast 49,4 mm uppmättes under juni och juli för Huskvarna. Detta ledde till rekordlåga grundvattennivåer och svåra skogsbränder.

Tittar man på statistik för Jönkö-

pings omnejd ser man en klar ökning av både temperaturen och nederbörden över tid. Men samtidigt som man ser att nederbörden ökar ser man också en tendens till att variationen av nederbördsmängd blivit större med tiden. Ena månaden kan det alltså komma mycket stora nederbördsmängder för att nästa månad komma mindre än normalt. Andra tecken på en klimatförändring ser vi från isdata för bland annat Vättern. Trenden är tydlig, det blir allt färre år med is och när det väl blir is ligger den inte kvar lika länge som tidigare. Den högre vattentemperaturen påverkar i sin tur fiskar och andra vattenlevande organismer som måste försöka anpassa sig till andra förhållanden.

Även om de låga grundvattennivåerna från sommaren 2018 i viss mån börjat återhämta sig till mer normala nivåer, satte den långvariga torkan och värmen sina spår. Skördar blev mindre och elförsörjningen påverkades. Mer forskning behövs framöver, men det är högst sannolikt att vi kan förvänta oss fler extrema väderhändelser. Det är därför viktigt att vi tar hand om vår planet genom att minska klimat- och miljöpåverkan. Detta kan till exempel göras genom minskade transporter, mindre plastanvändning, giftfri odling, återvinning med mera. Bidrar vi alla till detta har vi möjlighet att kunna behålla vår fantastiska natur som den är och motverka konsekvenserna av klimatförändringarna. ✕

JOEL MELLIN är meteorolog, föreläsare och konsult, bosatt i Gränna.

Renlighet framför allt

Det var inte så länge sen som ett varmt bad om året fick räcka. Skillnaden är stor mot dagens syn på hygien, med våra duschar, deodoranter och rengöringsprodukter.

När blev renlighet en dygd?

Text Patricia Hallman

UNDER ÅTTA VECKOR år 1938 gör journalisten Ludvig »Lubbe« Nordström en resa genom Lort-Sverige. Det han ser och återger i sina artiklar och radioprogram är ett land som är i ett skriande behov av förändring. Parallellt med Lubbes resa håller folkhemmet på att växa fram och vi kan läsa i hans reportage från Småland att stilrena funkishus delar utrymme med gistna stugor, där vägglusen bott i väggarna i årtionden:

Avundsjuåkans monument, det skulle kanske en dag bli denna gamla snuskby, som luktade gödsel, surnad källare, ruttet vatten, unken stugluft och som kanske om ett par år skulle vara en tip top funkisby, med ordnad vattenledning, ordentligt avlopp, propra ekonomibyggnader, centralvärme och badrum — och rakade, tvättade män i snygga konfektkläder. Nu kunde man knappt urskilja dem från gödselhögarna.

JAG FÖRSÖKER föreställa mig doften i en sådan där stuga. Doften av svett och otvättade kroppar samsas med matos och lukten från avträdeshögar. Smuts, så fascinerande så här på avstånd. Smuts, det där som idag letar sig fram till mig och som stör och inte passar in. Det kan vara gegga under skosulan som följer med in i hallen eller en matfläck på tröjan. Då var närvaron av smuts ingenting man såg som ett problem. Det heter ju att »En bondes näve ska vara så smutsig att ett sädeskorn ska kunna gro i den«. Den främsta anledningen till den bristande hygien var den begränsade tillgången till färskt vatten. Vattnet bars in från sjön eller togs upp ur en brunn.

De som bodde i närheten av sjöar hade ju kunnat sköta sin hygien mer frekvent, men rädslan för att bli förkyld var större än behovet av att tvätta sig. Här bör också tilläggas att simkunnigheten var begränsad och risken att

drunkna stor. Men framför allt hade man inte den kunskap vi har idag om bakterier och smitta. Man uppfattade inte smuts som hälsovådligt. Den syn vi har på smuts och hygien idag tar form vid sekelskiftet 1900 och fortsätter en bit in på 1900-talet.

MEN VISST TVÄTTADE man sig. Detta gjordes i samband med besöket i kyrkan. Då vaskade man troligen bara av händer, hals, ansikte och öron. Kring 1900-talets början skedde varmbadet enligt traditionen en gång om året, vid juletid. Vattnet bars in och värmdes på spisen. Hela hushållet delade på samma badvatten. Bad kan ha förekommit i anslutning till byk eller övriga högtider och fester, men då var baden kalla. Att värma vatten var en omständlig procedur.

Vare sig man bodde i slott eller koja var det samma typ av ohyra man kämpade mot och inställningen till person-

Morgon-
toaletten,
sommarsveri-
ge år 1952.
Foto Axel Fors,
Bodafors.

Samling vid kallbadhuset
i Jönköping, 2 juli 1907.

*»En bondes näve ska vara så smutsig
att ett sädeskorn ska kunna gro i den.«*

lig hygien var mer eller mindre densamma. Men under 1800-talet ändrade överklassen sin syn på hygien. Renlighetsnormen blev ett sätt att skilja sig från »de andra«, de som var smutsiga. Kroppen skulle kontrolleras på alla områden. Badet blev en kur och en lönsam verksamhet för många.

DET SADES att varje stad med god självkänsla höll sig med ett kallbadhus och vid 1800-talets början blev de allt vanligare. De kalla baden var främst till för att främja hälsan, inte primärt för att göra något åt hygien.

I Nässjö kallbadhus kunde man se boktryckare Forsmark kasta sig ut från trampolinen. I Tranås tog man sig till Adolfssons tvättstuga och kallbadhus för ett dopp och om man kunde; en simtur. Som tågresenär genom Jönköping, i höjd med kallbadhuset på

Väster, satte man kanske den medhavda matsäcken i halsen när man såg ett antal män stå uppställda i bara mässingen för resenärerna att beskåda, vare sig de ville eller ej. Men kallbadhusen angrep inte problemet med den bristande hygien och sjukdomarna som kom i dess kölvatten. Något var tvunget att göras och det var läkarkår, folkbildare och pedagoger rörande överens om.

NÄR JAG LÄSER om den personliga hygienens historia så stöter jag på flera personer i vårt län som jobbat med att sprida kunskapen om hygien till Lort-Sveriges barn. Adéle Wetterlind (1854–1938) är en av dem, en folkbildare som förändrade många människors liv. Hon var en duktig lärare vars arbete präglades av ett mod och en vilja att förändra samhället till det bättre.

Men framför allt är Adéle omtalad för att hon på cykel tog sig genom södra Småland och förespråkade kvinnlig rösträtt. Att hon var den person som föreslog att skolbad och skoltandvård skulle införas i skolorna i Jönköping nämns nästan inte alls. Bara några få ord om en reform som förändrade vårt land i grunden. Adéle är ett exempel på de där personerna, om vilka det liksom i förbifarten nämns att de slog ett slag för hygien genom skolan. Det får oförtjänt lite plats, för när vi följer med Lubbe Nordström på hans resa så förstår vi att det var riktigt eländigt och något var tvunget att förändras. Dusch, toalett och badrum kom tack vare pionjärer som Adéle Wetterlind. ✕

PATRICIA HALLMAN är etnolog och verksamhetsutvecklare inom interaktion vid Jönköpings läns museum.

Hygien kan kräva
sina tillbehör. Interi-
ör från en lägenhet
i Jönköping. Foto
Anders Gustavsson
(1898–1966).

Adolfssons tvättstuga och kallbadhus
i Tranås, tidigt 1930-tal. Tranås Pappers-
handels fotoarkiv.

Jönköpings läns museum

En källa till liv

Att offra vid en källa och dricka dess vatten för att bota sjukdom. Eller att dricka brunn för att få vätskorna i balans. Genom tiderna har många satt sin tilltro till vattnets helande kraft.

Text Britt-Marie Börjesgård

VATTNET OCH KÄLLORNAS livgivande betydelse gör att många källor har varit viktiga i myter, traditioner och föreställningar. I folktron, men också i den kristna föreställningsvärlden, nämns källorna. I de isländska sagorna var jordens ursprung tre källor; köldens källa, värmens källa och Mimers brunn som var vishetens källa. Källorna gav världsträdet Yggdrasil dess näring och om brunnarna sinade var världen i fara.

En källa är per definition en vatten-samling där grundvattnet går i dagen. En brunn kan vara en stensatt källa, i en grävd brunn ligger grundvattnet lite djupare. Vid källan hämtade man vatten, vattnade djuren, tvättade eller kanske offrade för bättre hälsa och lycka.

Källornas betydelse i folktron avspeglar sig i fornminnesregistret. Vid en sökning får man träff på cirka 300 källor i Jönköpings län varav ungefär hälften anges vara offerkällor eller »källa med tradition«. Vissa av källorna har en lång och känd historia. Om S:t Sigfrids källa i Utvängstorp, i Mullsjö kommun, berättas att när den engelske missionären passerade platsen på sin väg från Småland vidare till Husaby i Västergötland, stötte han med sin stav och en källa bröt fram. Vandringsstaven fick stå kvar som en gåva till de i källan kristnade ortsborna och staven växte och slog rot.

»Söndagen efter midsommar brukade ungdomar träffas vid källan för att offra och dricka.«

I kyrkan strax intill finns delar av en bambustav som bevarats som en relik. (Staven är undersökt, den är dock inte från 1000-talet utan är daterad till 1400-talet.) Källor tillägnade Sankt Sigfrid finns även i Bringetofta, Ås, Kållerstad, Vrigstad och Vallsjö.

ETT ANNAT EXEMPEL är Sissle källa i Bosebo som sägs ha uppkommit på den plats där den kristna jungfru Cecilia blivit mördad av hedningar. Man brukade förr tyst och oförmärkt besöka källan för att offra och dricka av källans vatten för att bota sjuka och hindra framtida nöd.

En hälso- och offerkälla med lång och spännande historia är källan i Erkestorp i Flisby socken. Enligt sägnen ska den helige Eskil ha döpt och predikat vid källan och ett spetälskt barn blivit botat. När Stefanus blev ärkebiskop i Uppsala år 1164 skulle offermedlen tillfalla honom. Efter att senare ha lytt under Flisby kyrka kom gården och därmed

källan i enskild ägo, men offerpengarna skulle delas i tre lika delar mellan ägaren och kyrkkassorna i Flisby och Bredestads kyrkor. Många lär ha besökt och offrat till källan då offergåvorna uppgick till 323 kr år 1702 enligt kyrkoprotokollet i Bredestad. Kraften ansågs vara särskilt stark vid midsommar. Söndagen efter midsommar brukade ungdomar träffas vid källan för att offra och dricka. Sen samlades man för att dansa och leka på en slät plan i anslutning till källan. I mitten av 1800-talet byggdes ett hus över källan för att vattnet inte skulle förorenas. Ett badhus uppfördes också intill.

Andra källor var inte lika tydligt kopplade till kristendomen utan speglar mera folktron, då de ansågs kunna bota vårtor eller tandvärk. I den så kallade Brittass källa i Sanderyd offrade man ärtor och mynt mot tandvärk. Och offrade man och tvättade sig i Vårta-källan i Hultsjö socken så försvann vårtorna enligt traditionen. Om Drakakällan i Ingatorps sades att man blev vacker om man tvättade sig i den.

BRUNNSDRICKNINGEN är ett annat exempel på den bokstavliga tron på vattnets helande verkan. Under 1600-talet blev det högsta mode bland Europas societeter att dricka brunn. Den medicinska tanken var att man blev sjuk om

Källan i Erkestorp ligger längs med grusvägen som går förbi gården med samma namn. Den är sedan i mitten av 1800-talet överbyggd med ett litet brunns-
hus som fortfarande sköts och vårdas. Man når den
stensatta källan via en lucka i golvet.
Foto Mikael Nordström

Brunnsdrickning i Holsbybrunn, vatten serveras till gästerna, vid tiden omkring år 1900. Foto Jönköpings läns museum

Mostående sida, övre bilden: Gäster samlade på brunnsvillans veranda i Holsbybrunn, 1902. Foto Vetlanda museum, fotograf Nanny Ekström.

Samling framför brunnsjaviljongen på Lannaskede brunn, bilden är troligen tagen i början av 1900-talet. Allmogekvinnorna är traditionellt klädda i mörka kläder och med hucklen. Notera skillnaden i förhållande till bilden ovan. Foto Vetlanda museum, fotograf Nanny Ekström.

kroppsvätskorna kom i obalans. Ett sätt att få vätskorna i balans var att dricka vatten från en så kallad surbrunn, en källa med kolsyre- eller mineralhaltigt vatten. Den av vetenskapen äldsta godkända surbrunnen i Sverige är Medevi brunn, som läkaren och kemisten Urban Hjärne undersökte år 1678 och fann innehålla bra mineralhaltigt vatten.

Västerbrunn i Jönköping är den äldsta vetenskapligt kända hälsobrunnen i Jönköpings län. Den uppmärksammades under det tidiga 1700-talet och ryktet spred sig sedan snabbt om dess hälsobringande effekt. Provinsialläkare Sjöberg skrev en medicinsk rapport där han framhöll surbrunnens alla läkande egenskaper på allt från skörbjugg, kvinnfolkstider (menstruation), magmaskar till gikt. Att dricka brunn var dock inte bara en hälsokur, utan det blev en del av tidens rekreation och nöjesliv.

Lannaskede brunn i Lannaskede

*»Att dricka brunn
var dock inte bara en
hälsokur, utan det
blev en del av tidens
rekreation och
nöjesliv.«*

socken hittades enligt traditionen av en piga år 1774, då hon var ute och vallade korna. Hon drack av vattnet som gjorde henne »yr och underlig«. Efter provtagningar av vattnets kvalitet, mineralhalt med mera, kom ganska snart en välbesökt brunnsort att utvecklas.

Under 1800-talet etablerades hälsobrunnar som Villstad, Holsbybrunn, Sunhultsbrunn och Götafors där man kunde dricka brunn, men även olika typer av renande och hälsosamma bad erbjöds. Vid brunnsdrickningen fanns

det protokoll som stadgade hur och när man skulle dricka och äta, promenera i parken och umgås. För dem som sökte rekreation och nöjen, kanske en lämplig partner av god familj, var vistelsen avkopplande. För andra var det ett sätt att söka hjälp för krämpor för vilka kanske ingen annan bot fanns att få.

ANDRA KÄLLOR var kanske bara en plats där man hämtade vatten, vattnade hästarna eller bykte sin tvätt, men dock så viktig för liv och överlevnad i en inte alltför avlägsen tid. Idag kan vi gripas av platsens lugn och det magiska med att stöta på en källa i skogen. Vattnet som går i dagen, en källa som aldrig sinar. Egenskaper som gör att källorna också är viktiga i överförd bemärkelse, som metaforer i dikter och bildspråk. Vi talar om livets källa. ✕

BRITT-MARIE BÖRJESGÅRD är byggnadsantikvarie vid Jönköpings läns museum.

Nedan: Text ur ett reklammaterial för Holsby Brunn från 1929.

Längst ner: En källa som ligger i Spaafors stiftsreservat i Norra Unnar-ryds socken, skogen och källan vårdas av Skara stift som äger mar-ken. Det hänger en kåsa vid källan för den som passerar och vill dricka av vattnet. Foto Linnéa Kallerskog.

Vanligast behandlade sjukdomar.

De sjukdomsformer, som haft att uppvisa de allra gynnsammaste resultaten äro företrädesvis nervösa tillstånd såsom överansträngning och sömnlöshet, nervösa sjukdomar av alla slag såsom förlamningar, ischias och annan nervvärk, sviter efter hjärnblödning, sömnsjuka och baruförslutning, ledgångs- och muskeltrematism, katarer i luftvägar-ne, astma, hjärtfel, åderförkalkning, förhöjt blodtryck, mag- och tarm-sjukdomar, äggvitesjuka, bleksot, blodbrist, allmän svaghet och kon-ventienttillstånd.

Patienter, lidande av lungtuberkulos, sinnessjukdom eller fallandesot, mottagas ej.

Kurmedel.

Brunnsdrickning ur källan, som håller ett klart, från organiska ämnen alldeles rent, starkt radioaktivt, järnhaltigt vatten. Vattnets ur-sprungliga temperatur är $+7-8^{\circ}\text{C}$.

Dessutom tillhandahålles alla brukliga mineral- och hälsövatten till apotekspris.

MEDLEMSNYTT för Jönköpings läns hembygdsförbund

Bondstorps hembygdsförening

NY HEMBYGDSBOK: BONDSTORP – EN RESA I TIDEN

Boken är en sockenhistoria som sträcker sig från medeltiden fram till våra dagar. Författare är Torild Bornetun, Lennart Davidsson och Christer Sjöberg. Boken på 221 sidor är rikt illustrerad med cirka 360 bilder, varav närmare 30 flygbilder över socknen, signerade Lena Gustafsson. Boken kostar 300 kronor, och kan köpas av Dick Glämskog dick.glamskog@gmail.com 076-815 19 83, eller Torild Bornetun torild.bornetun@gmail.com 073-027 28 15.

Burseryd-Sandviks

hembygdsförening VICKELSBOSTUGAN

Vickelsbostugan kommer från byn Vickelsbo i Burseryds socken. Den byggdes troligen kring 1646 i samband med freden i Brömsebro. År 1942 köpte Lars Davidsson Vickelsbostugan. Detta var hans barndomshem, men gården hade gått ur släkten år 1900 efter 109 års obrutet innehav. Nu skänkte han stugan till nybildade Burseryds hembygdsförening. 1943 flyttades stugan till sin nuvarande plats. Den sista som bodde i stugan var Leander Johansson. Han flyttade härifrån 1941. Hans katt hette Durra.

Vickelsbostugan.

Föreningen Stierngranats Museer

HISTORIEN OM MALTE

Malte Liewen Stierngranat föddes på godset Nobynäs i Lommaryds socken 1871 som son till den adlige Henrik Stierngranat. Mot föräldrarnas vilja for han till Amerika 1898 för att hitta en rik kvinna, vilket han lyckades med.

Pyramiden på Stjärneborg.

1911 återkom han till Sverige med sin fru Marie. Han ingick i organisationskommittén samt var värd för det amerikanska sällskapet under olympiaden 1912.

1913 köpte han en del av Nobynäs gods – som fadern tvingats sälja 1903 – och kallade det Stjärneborg. Där lät han bygga både slott och den pyramid, i vilken han ligger begravd.

Välkommen till en guidad tur och hör den osannolika historien om Malte. Ring 070-382 03 54 för bokning.

Hembygdsrådet i Vaggeryds kommun

HJULVERKSTADEN I KVARNABERG

Vid Kvarnaberg vid Högaforån i västra delen av Byarums socken ligger en unik vagnshjulverkstad, som byggdes 1880. Maskiner och verktyg finns kvar som de var när här tillverkades hjul till högländets vagnfabriker. Hembygdsrådet i Vaggeryds kommun har tillsammans med ägaren och Länsstyrelsen rustat verkstaden som fått nytt yttertak och golv. Maskinerna har trimmats och fungerar. Hjulverkstaden är förmodligen landets enda intakta fabrik i sitt slag.

Hofslätts hembygdsförening **FLUGEBO**

Dagsverkstorpet Flugebo hade vilat på sin plats i 260 år. Från 1750-talet hade det tjänat som bostad åt flera släktled, som undantagsstuga och sommarbostad. Den lilla gården med torpet såldes 2007 och där planerades en omfattande bostadsbebyggelse.

Hösten 2015 fick Hofslätts Hembygdsförening erbjudande om att ta hand om stugan. Den 13 januari 2016 fick stugan vingar och flyttades med hjälp av lyftkran och trailer till hembygdsgårdens parkering. I augusti samma år hade bygglov beviljats och en bottenplatta gjutits. Den stora kranen kom tillbaka och lyfte in den 35 ton tunga timmerstugan och ställde ned den på sin nya plats. Flugebo,

Hjulverkstaden i Kvarnaberg.

som fått behålla sitt namn, har räddats tack vare en trogen grupp hembygdsfolk och en generös byggnadsfirma.

Kräkshults hembygdsförening **KULTURVANDRINGAR**

Under många år ledde Eskil Karlsson torpvandringar. När Eskil inte längre orkade fick vi lov att hitta på något annat. Det blev bilorienteringar, där deltagarna lotsades till gårdar och byar genom kluriga gåtor. Det blev ibland avstickare till grannsocknarna. För att det inte skulle bli för mycket sittande i bilarna, lades det in praktiska moment. Alltid avslutning med prisutdelning och kaffe på en hembygdsgård.

Vi har också vandrat i Kräkshults

vackra allé och berättat om husen och dess tidigare ägare. Vartannat år blev det kyrkogårdsvandring. Våren 2018 ledde Börje Gunnevik en vandring till torpen under Fagerhult samt platsen där det legat ett tegelbruk. Sommaren 2019 genomfördes en kulturdag med utgångspunkt från Qvill.

Kontaktperson: Margaretha Bladh, margaretha.bladh@krakshult.se

Nye hembygdsförening **JULKUL I NYE**

Nye hembygdsförening anordnade för tredje året »Julkul i skogen« vid motionsspåret i Nye. Ett 80-tal barn och vuxna gav sig ut i den mörka skogen utrustade med ficklampor. Där träffade de på tomtar som bjöd på

Deltagarna lyssna till berättelsen om Bjälkerums kvarn.

glögg, pepparkakor och skumtomtar samt delade ut reflexer. Om man ville, kunde man också lämna sin önskelista till tomten. Det fanns en tipsrunda för barn och en för vuxna där man kunde svara på julfrågor. Efter skogsvandringen serverades korb med bröd.

»Va' hade ja där å göra?»

Skärstad hembygdsförening **VA' HADE JA DÄR Å GÖRA?**

Under hösten 2018 och våren 2019 har teatergruppen fördjupat sig i bygdens historia under 1800-talet och har sedan gestaltat den i form av ett bygdespel kallat »Va' hade ja där å göra?» sa Bengt. Spelet handlar om Bengt Jönsson Sandqvists liv och hur livet kunde gestalta sig när man inte hörde till de lyckligt lottade i samhället. Bengt var sockenskomakare och hade en stor familj. Underlag till historien är Skärstadböcker, husförhörs-längder, protokoll från kyrkostämma och kommunalstämma i Skärstad samt domböcker från Vista och Tveta härad. Arbetet utmynnade i ett rikt persongalleri och engagerade 25 aktörer. Tre föreställningar uppfördes och i november 2019 blir det en repris.

Gammelbyn Hultet

Stödföreningen Hultets vänner **GAMMELBYN HULTET**

Strax norr om Tranås ligger Gammelbyn Hultet vackert belägen vid sjön Sommen. Här får du uppleva historia,

kultur och natur. Genom trolsk Bauer-skog kommer du fram till Hultet som består av ett 20-tal hus från 1700-och 1800-talet. Alla är inredda med tidstypiska föremål. Du får titta in i mor Huldass lilla backstuga och även i löjtnant du Rietz ståtliga hem, Örnsvik. Byn är en skapelse av köpmannen Arvid Jonas (1905–1988), som hade ett brinnande intresse för sin hembygd.

Under sommarmånaderna visas Hultet av kunniga guider. I början av juni firas Hultets dag.

För information ring: 0140-687 90.

Besök vår hemsida:
www.gammelbynhultet.se

Vrigstads Hembygdsförening **VRIGSTADS HEMBYGDS- FÖRENINGENS BILDARKIV**

1964 började Stig Marz på eget initiativ insamlingen av gamla Vrigstadbilder. En planering för utgivandet av en bilderbok börjades på 1970-talet. För att lätt kunna hitta bland bilderna upprättades ett bildarkiv 1979, där bilderna klistras in på ett ark med arkivnummer och man upprättade dessutom ett register för att göra alla bilder sökbara. I dag omfattar arkivet cirka 6 000 bilder och nya bilder tillförs ständigt. Bilderna finns idag tillgängliga på föreningens hemsida.

Bildarkivets äldsta foto från 1865 på fotografisten Peder Friderich Bjælke, inflyttad från Danmark, som var verksam i Vrigstad fram till 1913.

Tändsticks- museet som sticker ut

JUNI - AUG
mån - fre 10-17
lör-sön 10-15

SEP-MAJ
tis-sön 11-15
mån stängt

**Fri
entré**
nov-feb

matchmuseum.jonkoping.se

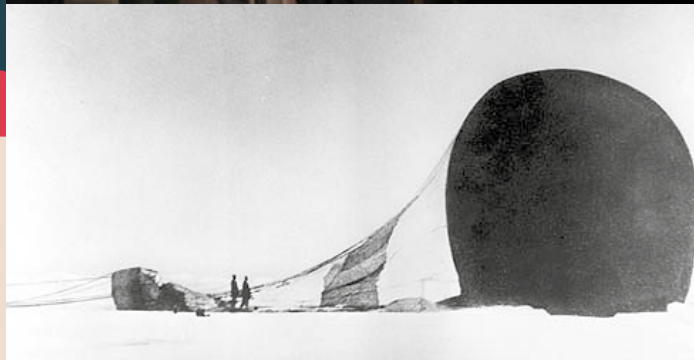
JÖNKÖPINGS
KOMMUN

EKSJÖMUSEUM

Upplev
Andrée-
expeditionen
i en ny
basutställning
på Grenna
Museum.

GRENNA MUSEUM

036-10 38 90
www.grennamuseum.se

Konst, kulturhistoria och skapande för alla.

Läs mer på vetlanda.se

Vetlanda Museum

Kampen i tiden

Sofie Sager
biskop Gisle
damlaget i Burseryd
tillsammans med många fler.

Och svärdet förstås.

Ny utställning
maj 2020

JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM